

भक्तिसुकरन्दकाव्यम्

२२५५५५

शास्त्री दुर्लभजी देवकृष्ण.

हस्तनेत्र निर्मितम्

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૬૬૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ભાષા મીડિયમ-૨૬૧૦૦૫૫

વિષય ૪૪૪:૪

करांचीपुष्टिमार्गीयपाठशालाध्यापकेन देवकृष्णात्मज-

दुर्लभशास्त्रिणनिर्मितम्

॥ भक्तिमकरन्दकाव्यम् ॥

— ❦ —

तच्च

शास्त्री चीमनलाल हरिशङ्कर

‘साहित्यमूषण’ ‘शुद्धाद्वैतरत्न’-बोरसद.

उन्यानेनानूद्य

— ❦ —

ग. दामोदरदास वाघजी.

पुरुषोत्तमदाम रवजी

एतेषा प्रबन्धेन

प्रकाशितम्

— ❦ —

दालोत्सव

स. १९८०.

रु. ०-६-०

प्रति १०००.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોપસંગ્રહ
૧૧૬૬૮

આ ચોપડીનાં પૃષ્ઠ ૧ થી ૮૦ સુધી શ્રીસત્યાવજય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
શા. સાંકળચંદ હરિલાલે છાપ્યું; અને પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૦૩ સુધી
ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળહાસે
અનુવાદક તથા પ્રકાશક શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર
ખારમદનને માટે છાપ્યું. દ. પાંચકુવા-અમદાવાદ.

સીમદાચાર્યચરણા વિજયસ્તે.

પ્રેરણા.

અયિ ભક્તિમકરંદ લિખુ ભાવુંક સર્જનો !!

આ ભક્તિમકરંદ કાવ્યનો પ્રાકટ્યપ્રકાર આપને નિવેદન કરું; હું જ્યારે વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યનું અધ્યયન કરાવતો હતો ત્યારે મારા હૃદયમાં કાવ્યસ્ફૂર્તિ થઈ, અને તે “ભક્તિમકરંદ” ના રૂપમાં પરિણત થઈ. આ કાવ્યમાં પ્રસ્થાનચતુષ્ટય તથા મામ્પ્રદાયિક ગ્રંથોના આશય જ નિર્બંધના રૂપમાં ગોઠવ્યા છે. જેવી રીતે મદગત ગ. લલુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસે શ્રીવલ્લભચરિત્રમાં વિદ્યાનગરના શાસ્ત્રાર્થી પાદી પ્રતિવાદીના સંવાદરૂપમાં ગ્રંથો છે. તેવી રીતે આહી પણ શાસ્ત્રીયવચનાનુસારે શ્રીવામીનીજી તથા શ્રીનિદુંગનાયક તથા સખીવચનોને ઉપન્યાસ ગણે છે, આ ગ્રંથમાં સાધનક્રમથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ તથા કેવલ પ્રમેયબલથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ એમ બન્ને દશાઓને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તથા ભકતોના સાધનદશા તથા સૌંદર્ય દશાનું તથા પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન દશાનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ કાવ્ય નૂતન હોવાથી પ્રકટ કરવા મેં પ્રથમ ઇચ્છા રાખી ન હતી. પરંતુ મારા ગુરુવચ્ચે ગોસ્વામી શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધલાલજી મહારાજને ખતાવતાં આપે પ્રસન્નતા પૂર્વક આજ્ઞા

કરી કે આ તો અવશ્ય છપાવવું બેઠાંજે. તથા શ્રીનાથદ્વાર શ્રીગોવર્ધનનાથપાઠશાલાના મુખ્યાધ્યાપક 'વે. શા. સં. શાસ્ત્રી બાલકૃષ્ણને બતાવતાં તેઓશ્રીએ પણ અતિ સંતોષ પ્રકટ કર્યો. અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આવી રીતે અભ્યાસ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. તેમજ મારા મિત્ર રા. દામોદરદાસ વાલજી તથા રા. પુરુષોત્તમ સ્વજીના પ્રોત્સાહનથી આ કાવ્ય પ્રકટ કરે છું. ત્યાર પછી ખારસદ નિવાસી 'વે. શા. સં. શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકરને આ કાવ્ય બતાવ્યું, ત્યારે તેમણે પ્રસન્નતાથી ગુર્જરભાષાભૂષિત કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, અને ભાષાન્તર સમેત છપાવવું શરૂ કર્યું. પાંચ ફોર્મ છપાયા બાદ પ્રેસ જે ચાલુ હતી તે બંધ પડી, પરિણામે પ્રકટ થતાં વિલંબ થયો.

આ કાવ્ય છપાવવામાં ચીમનશાસ્ત્રીએ અમૂલ્ય સાહાય આપી છે તે માટે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

હંસવૃત્તિસમ વૃત્તિવાલા સત્પુરુષા! આ કાવ્યમાં મનુષ્ય સ્વભાવને લીધે જે દોષો રહેલા હોય તો તેનો ત્યાગ કરીને ગુણને ગ્રહણ કરજો એવી મારી નમ્ર અભ્યર્થના છે.

કરાંચી
દોસોતસવ.
સં. ૧૯૮૦.

}

ભવદીય
શાસ્ત્રી દુર્લભજી દેવકૃષ્ણના
ભગવત્સમરણ.

અર્પણપત્રમ

વિશ્વં દામોદરસ્થે રથચરણમહાનાભિનેમ્યોયથારાઃ
 સર્વે તસ્માત્તદીયં સ્મૃતિરિતિ સતતં બ્રહ્મસંબંધતસ્વમ્ ।
 હૃદયં નિશ્ચિત્ય ચિત્તે નિજગુરુકૃપયા નિર્મિતં ભક્તિકાવ્યં
 યત્કસ્વાન્તસ્થયૌશ્વે મુરનરકભિદઃ પાદયોર્અર્પયામિ ॥૧॥

અથના પેડાની નાભિ તથા નેમિમાં જમ આગચો જડેલા
 છે. તેમ આ સમગ્ર વિશ્વ દામોદરમાં રહેલું છે, માટે સર્વ
 તેનુંજ છે. એવું અખંડ સ્મરણ માટે બ્રહ્મસંબંધના રહસ્યનું
 શ્રીગુરુચરણ (શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધલાલજીની કૃપાથી ચિત્તમાં નિશ્ચય
 કરીને નિર્માણ કરાયેલ ભક્તિમકરંદરૂપ કાવ્યને ભક્તના અન્તઃ-
 કરણમાં ખિરાજતા, મુર તથા નરક અસુરનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણના
 ચરણકમલમાં અર્પણ કરું છું.

*****!*****
 * * * * *
 * * * * *
આજ્ઞાપત્રમ્
 * * * * *
 *****!*****

ટંકારાગ્રામવાસ્તવ્યેન શ્રીકરાચિપુષ્ટિમાર્ગીયપાઠશાલા-
 ધ્યાપકેન દેવકૃષ્ણતનુજનુષા શાસ્ત્રિદર્લભશર્મણા નિર્મિતં
 ભક્તિમકરંદાભિધં કાવ્યં સાદ્યન્તમવલોકિતમસ્માભિઃ ।
 તત્ત્વ પુષ્ટિમાર્ગીયસિદ્ધાન્તાનુકૂલં પ્રાસાદિકભાવામૂચિતમસ્તિ
 इति मन्वते श्रीमदनिरुद्धाचार्याः । तच्च मुद्रापयितुमादिशामो
 वयम् ॥

શ્રીમદનિરુદ્ધાનાં હસ્તાક્ષરાણીમાનિ.

ટંકારા ગ્રામનિવાસી શ્રીકરાચી પુષ્ટિમાર્ગીયપાઠશાલાના
 અધ્યાપક શાસ્ત્રી દુર્લભજી દેવકૃષ્ણે રચેલ ભક્તિમકરંદ નામના
 કાવ્યને અમે આદિથી અન્ત પર્યન્ત જોયું છે તે પુષ્ટિમાર્ગીય
 સિદ્ધાન્તને અનુકૂલ છે, અને પ્રાસાદિક ભાવાથી સુશોભિત છે
 એમ અનિરુદ્ધાચાર્યજી માને છે. અને તેને છપાવવાને અમે આજ્ઞા
 આપીએ છીએ.

સંતોષપત્રમ્

વિજ્ઞેન ભક્તિરસસિંધુનિમગ્નશુદ્ધ-
 રુચાન્તેન શાસ્ત્રિવરદુર્લભલક્ષણેન ।
 કાવ્યં વ્યકારિ યદુ ભક્તિમરન્દસંજ્ઞં
 સર્વં વ્યલોકયદિદં તદુ બાલકૃષ્ણઃ ॥૧॥
 શ્રીમદ્ગોવર્ધનપાઠશાલાપ્રધાનાધ્યાપકા
 બાલકૃષ્ણઃ શ્રીનાથદ્વારવાસ્તવ્યઃ
 કાવ્યમિદં દદ્ધ્વાઽત્યર્થમપ્રેતીન્ ।

ભાવાર્થ:—ભક્તિરસ સમુદ્રમાં નિમગ્ન, શુદ્ધ અન્તઃકરણ-
 વાળા, વિજ્ઞ શાસ્ત્રિવર દુર્લભજીએ જે ‘ભક્તિમરન્દ’ નામનું
 કાવ્ય પ્રકટ કરેલ છે. તે આ આખા કાવ્યને બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ
 જોયું.

શ્રીમદ્ગોવર્ધનપાઠશાલાના પ્રધાન અધ્યાપક, શ્રીનાથ-
 દ્વારમાં વસતા, બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી આ કાવ્યને જોઈ અતિ
 પ્રસન્ન થયા છે.

શ્રી જો. શ્રી ૬ શ્રીરજીવોડલાલજી મહારાજની આગામી પ્રકટ કરેલું,
 ગુજરાતી ચોથી ચોપડી જેવી પદ્ધતિથી રચાયેલું, સ્ત્રીઓ અને
 બાલકોને ઘર ખેંઠે ધાર્મિક શિક્ષણ આપનારું, સાધારણ
 ગુજરાતી ભણેલ સ્ત્રીઓ અને આબાલ વૃદ્ધ રૂચિથી વાંચી
 શકે એવું પુષ્ટિમાર્ગના કઠિન સિદ્ધાન્તોને પણ સરલ
 ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા સાથે ભેળવી ચિત્રો અને
 ચરિત્રો સાથે સમજાવનારું નવું પુસ્તક.

‘મ’ માહિયાવાડ, સિંધ, ગુજરાત, દક્ષિણ વિગેરે અનેક સ્થલોમાં ફરીને
 જોયું કે ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર છે, એમ હરકોઈ પોક્કરી રહ્યું છે, પરંતુ
 ધાર્મિક શિક્ષણ માટે બાલકના હાથમાં મુખી રાકાય એવું સરળ ગુજરાતી
 અને રૂચિકરક પુસ્તક નહિ હોવાથી વૈષ્ણવો મુઝાય છે. આ મુઝવણ દૂર
 કરવાને નિશાળમાં ચાલતી ચોપડીઓ જેવી પદ્ધતિથી આ પુસ્તક રચ્યું.
 તેનાથી સહેલાઈથી સ્વધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાય છે. એમ અનેક વૈષ્ણ-
 વોના અભિપ્રાયો ઉપરથી ખાતરી થઈ છે જેથી બે માસમાંજ બે હજાર
 પુસ્તકો છટી ગયાં.

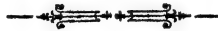
પ્રથમ તો આ ગ્રંથથી સમજશે કે-પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું? બ્રહ્મનગર
 એટલે શું? શ્રીમહાપ્રભુજીનું સ્વરૂપ શું? સેવા? શરૂનાં લક્ષણ? જ્યમી
 દુષ્ણનો આશય? શ્રીકૃષ્ણ? અસમર્પિતનો વિચાર, શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રાક-
 ટ્યનું કારણ? મૂર્તિ અથવા સ્વરૂપ વિચાર, વિશ્વાસ, તિલક તુલસીમાલા,
 શિક્ષાસ્થોકનો આશય, દૈવીજીવન, ધર્મ અર્થ નામ મોક્ષ પુરુષાર્થ વિચાર,
 પ્રાતઃસ્મરણ, પુષ્ટિના ચાર ભેદ, આસુરી સૃષ્ટિનું વર્ણન, વૈષ્ણવનો લક્ષણ
 વૈષ્ણવ ક્યારે થયો? શ્રીભાગવતનું સ્વરૂપ, વિવેક, ધૈર્ય આશ્રય, પ્રેમ આસ-
 ન્નિ, બ્યસન સેવાનાં ત્રણકલ, સેવામાં ત્રણ પ્રતિબંધ, વિગેરે ઉપસાત્ત શ્રી-
 ગુંસાઈજી, શ્રીગાંડકનાથજી, શ્રીહરિરાયજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી વિગેરે આચાર્ય-
 ચરિત્રોનાં ચરિત્રો પણ છે. મલી કલ ૪૫ પાઠો છે. ન્યો. રૂપીઓ એક.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः

श्रीभक्तिमकरन्दः

नमोस्तु नवनीतभुङ् ? नटवरश्च प्रेष्ठो वरः

अघौघहरणाद्धरिर्हरतु चापदां यत्पदम् ॥

शरण्य इति यद्भवान् शरणमस्तु ते पुष्टिदं

કરોતુ મનસો ગતિં સુગતિદે સુકાવ્યે રતામ્ ॥૧॥

શ્રીભક્તિમકરન્દ કાવ્યનો આરંભ કરતાં પહેલા રીત્યા-
નુસાર ભક્તિમાર્ગના અધિષ્ઠાતા શ્રીરસિકપુરુષો-
તમનું મડંગલાચરણ કરે છે. યદ્યપિ આ સમગ્ર ગ્રન્થ

મડંગલ ૩૫ જ છે તદ્દપિ મડંગલાચરણની પદ્ધતિ શાસ્ત્રોક્ત અને
સર્વથા હિતકર છે. તેમ જ મડંગલાચરણથી સમગ્ર ગ્રન્થનું અર્થ-
સૂચન પણ થાય છે, ઇત્યાદિ સર્વ વિચારી આ પ્રથમ મડંગલથી
હેતુત્તમ સિદ્ધ કરે છે. (૧) ઇષ્ટમંડળ અને તેમાં ગ્રન્થના નામક રસિક

પુષ્ટપુરુષોત્તમ શ્રીગોપીજનવલ્લભ છે એવું સૂચન થાય છે. (૨) શ્રી-
મદ્વાચાર્યચરણકમલે દર્શાવેલા નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગાનુસાર આ ગ્રન્થમાં
ભક્તિ વિષય પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. (૩) આ કાવ્યના પદન
પાદનથી હૃદયાકાશમાં રસિક શ્રીગોપીજનવલ્લભનું પ્રાકટ્ય થાય છે,
એ ફલાર્થ સૂચન છે. આ પ્રકારે સમગ્ર ગ્રન્થના સારભૂત મર્ગલા-
ચરણથી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને વિશ્વમિ કરે છે.

મૂલમ્—ગોપીજનોદુગ્ધગણસંવૃતવિગ્રહો યઃ

સદ્ભક્તિહૃત્કુમુદબાન્ધવ આદ્યરૂપઃ ॥

અજ્ઞાનસંતપસમત્ર દિનસ્તિ સદ્યઃ

શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર ઉદિતાદ હૃદયામ્બરે મે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થઃ—નક્ષત્રગણથી વિંટાયેલ, કમલનો મિત્ર
ચન્દ્ર, આકાશમાં ઉદય થઈ જેમ અન્ધકારને હણે છે, તેમ
ગોપીજન રૂપી નક્ષત્રોથી વીંટાયેલા, આદ્યરૂપ, પુષ્ટભક્તના
હૃદયકમલના મિત્ર, અજ્ઞાન રૂપી અન્ધકારને દૂર કરનાર
શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર મારા હૃદયાકાશમાં પ્રકટ થાઓ.

[વિવેચનઃ—ભગવાન્ ગોપીજનોત્તમી આવૃત્ત છે. “ શોક રહિત
એ ગોપીજનોત્તમી અચ્યુત ભગવાન્ આવૃત્ત થયા, ત્યારે જેમ શક્તિથી
આવૃત્ત થયેલ પુરુષ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યા ” આવું ભાગવત,
સ્કંધ-૧૦ ના ફલ પ્રકરણમાં કહ્યું છે. આ શ્લોકની સુખોદિનીશ્રીમાં
કહે છે કે—યથાયં પ્રાકૃતોઽપિ પુરુષઃ સર્વસામર્થ્યેષુ લીનેષુ લોક-
પ્રતીત્યા ન રોચતે इव स चेत् क्रियाज्ञानशक्तीराविष्કरोति
तदाग्निकો રોચતે તથા અયમ્ અપિ ભગવાન્ રોચમાનઃ एव

પ્રકટાસુ ગોપિકાસુ ” ઇત્યાદિ જેમ પ્રાકૃત પુરુષ સર્વ સામર્થ્ય-
વાન હોય તો પણ જે તેનું સર્વ સામર્થ્ય ગુમ હોય તો તે બરો-
બર શોભતો નથી, પરંતુ બ્યારે તે પોતાની શક્તિ પ્રકટ કરે છે
ત્યારે તે શોભે છે, તેમ આ ભગવાન જે કે સદા સર્વદા શોભા-
યુક્ત છે તો પણ પોતાની શક્તિ રૂપ ગોપીજનોથી આવૃત્ત થયા ત્યારે
બકતોને તો તે શોભા અનહદ લાગી. સૌદર્યમાં અતિસૌદર્ય ગોપી-
જનોથી આવૃત્ત થયા ત્યારે જ થયું. આ ગોપીજનવક્ષબને જ ઉદ્દેશી
“ एष एव आनन्दयाति ” શ્રુતિ કહે છે. આ જ આનન્દ કરે છે.
“ चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितः ” આ ગોપીની સભામાં
“ परितां गोपिका उपविष्टः ” (શ્રી સુબોધિનીજી) સમાપતિ
ભગવાનની ચારે બાજુ ગોપિજનો વિંટાળને બેઠાં હતાં. આ ગોપીજ-
નોથી આવૃત્ત થએલા ભગવાનને શરણે જવાનું છે એવા આશયથી
જ ગદ્ય મંત્રમાં “ શ્રીગોપીજનવક્ષબ ” પદ મુકવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ
પુષ્ટ પુરુષોત્તમ શ્રીરાસરસિક આનન્દધન ગોપીનાયને હૃદયમાં પ્રકટ
કરવા આ શ્લોક મંગલ સ્તવન છે નહિ કે પ્રકટ વ્યૂહસ્થ ભગવાનનું
આ મંગલ છે. ૧

मूलम्—भूमौ करालकलिकालकटाक्षपातै-

र्योगादिसाधनगणः शिथिलोयदाभूत् ॥

यः कृष्णभक्तिसुधयाऽत्र पुपाव दैवान

श्रीवल्लभप्रभुरिमं कृपयेक्षतां सः ॥ २ ॥

સાવાર્થ:—પૃથ્વી ઉપર ભયફર કલિયુગના કટાક્ષ-
થી યોગજ્ઞાન વિગેરે જે સંસારમાંથી તરવાનાં સાધનો શિથિલ

થઈ ગયાં ત્યારે જે વૈશ્વાનર ભગવન્મુખારવિન્દાવતાર શ્રીવ-
હ્નપ્રભુએ દેવીજનોને શ્રીકૃષ્ણભક્તિરૂપી અમૃતનું પાન કરા-
વ્યું હતું એવા (નિઃસાધન જનોદ્ધારક પ્રભુ) કૃપા કરી
સેવક ઉપર નિઘા દૃષ્ટિ કરો. ॥ ૨ ॥

વિવેચન:—શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના પ્રાકટ્ય પહેલા શુદ્ધ વૈદિક
માર્ગ માયાવાદીઓએ કલુષિત કરી નાખ્યો હતો, બ્રહ્મને અત્યન્ત
નિર્ગુણ માની, જગતને મિથ્યામાની ધર્મ અને જ્ઞાન ઉભયને મિથ્યા
માનીને, અને પ્રમાણભૂત વેદને પણ મિથ્યામાનીને વેદમાં કહેલાં
ઉપસના, સાખ્ય, યોગ, ભક્તિ સર્વ જ મિથ્યામાનીને માયાવાદી-
ઓએ સર્વ વૈદિક માર્ગ નષ્ટપ્રાય કરી નાખ્યો હતો. આ માયા-
વાદનું નિરાકરણ કરવું; શુદ્ધ વૈદિક માર્ગ પ્રકટ કરવો; એક જ બ્રહ્મ
સ્વરૂપથી વિરૂદ્ધધર્માશ્રય છે અને તેથી નિર્ગુણ અને સગુણ પણ
છે, તે જ બ્રહ્મથી અનન્ય જીવ તેમનો સેવક છે, આજી છે, તે જ
બ્રહ્મનું આધિનાંકિત સ્વરૂપ જગત પણ સત્ય છે, તે જ બ્રહ્મની
જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ સત્ય હોવાથી કર્મ-જ્ઞાન-ભક્તિ પરમાર્થ મિથ્યા
નહિ પણ સત્ય જ છે, આમ વૈદિક માર્ગનો પ્રચાર કરવો એ શ્રી-
મહાપ્રભુજીના પ્રાકટ્યમાં એક સાધારણ પ્રયોજન છે. પ્રવાહ
મિશ્રિત પૌષ્ટિક જીવોનું પૃથક્કણ કરીને સ્વરૂપામૃતનું પાન કરાવવું,
એ મન્યમ પ્રયોજન છે. અને મર્યાદા મિશ્રિત પૌષ્ટિક જીવોનું
પૃથક્કણ કરીને ઉત્તમોત્તમ રસાસ્વાદ કરાવવો એ ત્રીજું, ઉત્તમ
પ્રયોજન છે. અને લૌકિક વૈદિક સાધન રહિત પણ દેવી સૃષ્ટિનો
ઉદ્ધાર કરીને રસિક પૂર્ણ પુરુષોત્તમના અધરામૃતનું પાન કરાવવું એ
ઉત્તમોત્તમ પ્રયોજન છે.

“ આચાર્ય માં વિજાનીયાત્ ” આ ભગવતના શ્લોકમાં ભગવાન પોતે જ કહે છે કે “ આચાર્ય અને હું એક જ છું ” “ મારાથી જરા પણ ભેદ રહિત એવા આચાર્યશ્રીનું અપમાન ન કરવું ” નાવમન્યેત કર્હિચિત્ ” છાંદોગ્યોનિષદમાં “ આત્માનં વૈશ્વાનરં ઉપાસ્તે ” વૈશ્વાનર આત્મા છે, વ્યાપક છે, પુરુષોત્તમ છે, સ્વરૂપજ્ઞાન નિષ્ઠ ભગવદીય તે વૈશ્વાનરની સેવા કરે છે, વેદ પરોક્ષ પ્રિય હોવાથી પરોક્ષ રીતિથી જ “ વૈશ્વાનર ” શબ્દથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીનું પ્રતિપાદન કરે છે, વેદ શાક્ષાત્ પ્રતિપાદન પણ કરે છે “ હિન્દિરાયા નલિની મન્દિરાયા વલ્લભો વાસુદેવઃ ” ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યમાં વાસુદેવ વલ્લભરૂપ પ્રકટયા છે, એવું સ્પષ્ટ છે મુખ્યારવિન્દ વડે સિક્ષાન્તનો ઉપદેશ કરી શબ્દથી જીવોનું પરમ શ્રેય સિદ્ધ કરવાને શ્રીમદ્વાચાર્ય પ્રકટ થયા છે. પોતે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છતાં આ જ કારણથી શ્રીકૃષ્ણના મુખાવતાર કહેવાય છે. અગ્નિ શ્રીકૃષ્ણનું મુખ છે “ મુખાદગ્નિરજાયત ” આ શ્રુતિ અગ્નિરૂપ મુખ્યારવિન્દથી પ્રાકટ્ય મૂલ્યવે છે. એ અગ્નિ કૃષ્ણમુખ બ્રાહ્મણરૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થશે એમ પણ શાસ્ત્રપ્રમાણ છે—પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણાસ્ય ધર્મગ્લાનિનો નિસ્તાર કરીને સન્માર્ગ સ્થાપન કરવા શ્રીલક્ષ્મણ દીક્ષિતના વંશમાં સંવત્ ૧૫૩૫ ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૧ ના દિવસે ભૂતલ ઉપર પ્રકટયા. પોતે નિઃસાધનજનોહાર કરવાને ૮૪ મન્થ, ૮૪ બેઠક ૮૪ મુખ્ય વૈષ્ણુવલ્લભ, અને ૮૪ કથા કરી. અગ્નિમાં અક્ષ ધાતુ છે, અક્ષ ધાતુ ગતિવાચક છે, ભગવતપ્રાપ્તિ કરાવે તે અગ્નિ, એવો અગ્નિ શબ્દનો અર્થ છે, અર્થાત્ જીવને બ્રહ્મ પર્યન્ત પરમ ફલદશામાં ગતિ કરાવીને ફલ પ્રાપ્તિ કરાવવી એ કાર્ય અગ્નિ વિના ઇતરમાં કોઈ શકે એમ નથી. અગ્નિ વૈશ્વાનર પ્રકટ ન થયા હતો દૈવી સૃષ્ટિ વ્યર્થ થઈ જાત.

“ સૃષ્ટિર્વ્યર્થા ચ મૂયન્નિજફલરહિતા દેવવૈશ્વાનરૈષા ” શ્રી-
 ગુણાંધજી કહે છે, શ્રુતિગણનો ભાવ જાણવાને વાગધીશને પ્રકટ
 થવાની આવશ્યકતા છે. વાદ્વપ શ્રુતિ પોતાના અધીશ-પતિને પોતાનો
 ભાવ દર્શાવે એ સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રી પોતાનો ભાવ પોતાના પતિને
 જ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે બીજાને નહિ. એવું આપણે લૌકિકમાં જોઈ
 એ છીએ-અગ્નિની પાસે ઉભા રહેવાથી તાપ પણ લાગે છે, જે શ્રી
 વલ્લભાગ્નિનું શરણ સ્વીકારાય તે પ્રાણપ્રિય વ્રજગુહર શ્રીકૃષ્ણના મુ-
 ખારવિન્દને જોવાની આર્તિથી તાપ તુરત થાય. અગ્નિ આગળ
 અન્ધકાર પણ ન રહે. શ્રીવૈશ્વાનર વલ્લભમાં ભક્તના અમાનાદિ
 અન્ધકારને શાંત કરવાની પદ્ધતિ ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી જ
 અગ્નિરૂપ કહેવાય છે. નારદજીએ ભગવાનને પુછ્યું કે-હે ભગવન્ આપે
 જે સેવા વિધાનપૂર્વક દર્શાવી તેમા કલિયુગના જીવોનો શી રીતે
 વિશ્વાસ આવે. ત્યારે ભગવાને સેવાનું વર્ણન કર્યા બાદ કહ્યું કે—

સોઠં વંધાત્ પરાન્ સર્વાન્ કલિગ્રસ્તાન્ જનાન્ સુત ।

ઉદ્ધરિષ્યામિ અહં સર્વાન્ સેવાજ્ઞેન ચ દૈવિકાન્ ॥ ૨૫ ॥

સેવાયૈ માનસં ભાવં કરોમિ બહુરૂપદૃક્ ।

વૈષ્ણવાનાં ચ શિક્ષાર્થં કલૌ નિસ્તારહેતવે ॥ ૨૬ ॥

સેવાંગેન ચ ગોપીનાં ભાવેનાસ્થિલ ગોપીરાટ્ ।

સત્યભાવેન મૂર્તોં તુ ચૈત્યાધારં તુ ધારયેત્ ॥ ૨૭ ॥

વલ્લભોનામરૂપોઠં ભવિષ્યામિ કલૌ યુગે ।

વંશં વિસ્તારયિષ્યામિ ભક્તાનાં સુખહેતવે ॥ ૨૮ ॥

સ્વયં શ્રીરાધિકાભાવો વલ્લભોનામ શ્રીવરઃ ।

ભવિષ્યતિ દ્વિજાચારે તૈલજ્ઞે વિપ્રસદ્મનિ ॥ ૩૨ ॥
 સ્વયં દિ ગિરિરાજસ્ય ધારણં યેન વા કૃતમ્ !
 તેનાથં વિટ્ઠલો નામ્ના ભવિષ્યતિ મદાત્મજઃ ॥ ૩૩ ॥
 લોકોલુપ્તવિવેકભક્તિમહિમા અજ્ઞાનમાર્ગે સ્થિતો
 નિત્યાનિત્યવિચારભાવરહિતો વિદ્યાવનં સંશ્રિતઃ ।
 સમ્યગ્ભાવનયા હરે' પ્રવિલસદ્ ભાવાઙ્ગસંવર્જિત—
 સ્તત્કાલે ભવિતા સ્વભક્તકરુણઃ શ્રીવિટ્ઠલેશો ભુવિ ॥ ૩૪ ॥
 ભક્તિભાવેન માં સર્વેં વલ્લભસ્યાત્મજં યદિ ।
 અર્ચિષ્યન્તિ મનુષ્યા યે પુષ્ટિભક્તિસ્થિતિર્ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥
 જ્ઞાનેન ચ ભવેત્સાધ્યા કૃષ્ણભક્તિશ્ચ નારદ ।
 કેવલાત્માર્પણં કૃષ્ણે મદ્વંશે ચાપિ સિદ્ધિદમ્ ॥ ૩૬ ॥
 વર્ષોત્સવં જન્મોત્સવં નંદરાજગૃહસ્ય ચ ।
 વિતરિષ્યામિ લોકે વૈ ભક્તાર્થાય ચ નારદ ॥ ૩૭ ॥
 સર્વેષાં વદ્વજીવાનાં કલિગ્રસ્તનૃણાં મુને ।
 વૈષ્ણવત્વં દદામ્યેષાં શ્રીકૃષ્ણાસ્ય સ્વરૂપધૃક્ ॥ ૩૮ ॥

* “ ગુણૈરન્યઃ કો વા વિલસતિ વિના વલ્લભવરમ્ ” “સ્ફુન્કુન્ક્રપ્રેન્ક્ર
 સમગ્રગુણ નિધાન તો શ્રીમદ્વલ્લભ ૧૨ વિના અન્ય કોઈ છે જ નહિ.
 “ શ્રીમદ્વલ્લભનામધેયસદૃશો ભાવી ન મૂતોસ્ત્યપિ ” સ્ફુન્કુન્ક્રપ્રેન્ક્ર
 શ્રીમદ્વલ્લભ પ્રભુ સમાન કોઈ થયો નથી અને થવાનો પણ નથી.

श्रीविट्ठलेशमनसामपि भावयोगो
नित्यानुकूलपरमार्त्तिविट्ठदिहेतोः ।

तस्यांघ्रिस्तन्ननिवसेद्यदिभावयोग्ये

भक्तिर्भवेद् भगवति परमानुरूपा ॥ ४७ ॥

नारदपञ्चरात्रे-वैष्णवतन्त्रे अ. १८४

कलिकालगते ब्रह्मन् सर्वे धर्माः क्षयं गताः ।

श्रीवल्लभश्च तत्सूनुर्नामभ्यां सर्वसिद्धिः ॥ १ ॥

सर्वे जनास्तस्य अनन्य सेवनं कुर्वति भक्त्या परया समेताः।

भवन्ति वै भागवतार्थवेदिनो मंथयन्ति मां सर्वफलेप्सवा जनाः॥

नारद उवाच—

भगवन्कस्मिनयुगे तद्वशोत्पतिर्भवष्यति ।

कलावन्तेऽथवा चादौ मध्ये वाथ वदस्व मे ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पुनराचार्यरूपेण भवाम्यानन्दविग्रहः । ७ ॥

वैशाखस्यासिते पक्षे एकादश्यां मुनिश्वर ।

चंपकारण्यमध्ये च गुप्तरासस्थलस्थले ॥ ८ ॥

अग्निरूपेण वै ब्रह्मन् भविष्यामि कलौ ततः ।

पुनर्वाराणसीं प्राप्य स्वमार्गेण वै नृणाम् ॥ ९ ॥

पश्यतोर्तर्गमिष्यामि स्वदेहेनैव सर्वदा ॥

ना० प० ग०—वै० तं—अ० १८०

હ્યગ્નિરૂપો દ્વિજાચારો ભવિષ્યતિ કલૌ યુગે

વલ્લભોહ્યગ્નિરૂપઃ સ્યાદ્ વિઢ્ઠલઃ પુરુષોત્તમઃ । અગ્નિપુરાણમ્

નારદજીને ભગવાન્ કહે છે કે-કલિકાલના દોષોથી દોષિત થએલા દેવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા સેવાધર્મનું સંસ્થાપન કરવા, હું શ્રીવલ્લભ નામથી કલિયુગમાં પ્રકટ થઈશ. તૈલંગ બ્રાહ્મણને ઘેર કલિયુગમાં સાક્ષાત્ શ્રીગોવર્ધનનાથ સ્વરૂપે શ્રીવિઢ્ઠલનું સવન કરશે તો તેને જ-રૂર પુષ્ટિભક્તિ સ્થિર થશે. શ્રીકૃષ્ણ જન્મોત્સવાદિનો હું વિસ્તાર કરીશ. કલિયુગના બદ્ધ જીવોને રૂણવત્વ આપી તારીશ. આ કલિયુગમાં શ્રી-વલ્લભ અને શ્રીવિઢ્ઠલ ઉભય તારનાર છે. પ્રથમ શ્રીગોવર્ધનનાથજી રૂપે પ્રકટ થઈશ પછી પૂર્ણાનન્દવિગ્રહ શ્રીઆચાર્યરૂપે (વ્રજ) વૈશાખકૃષ્ણ એકાદશીના દિન અંકારણ્યમાં અગ્નિરૂપે પ્રકટ થઈશ, પછી સર્વ માણસોના દેખતા જ ગંગાજીમાં આ જ દેહે હું સ્વમાર્ગે પાછો આવીશ, અગ્નિપુરાણમાં કહે છે કે કલિયુગમાં અગ્નિરૂપ દ્વિજચાર શ્રીમદ્વલ્લભ પ્રકટ થશે અને પુરુષોત્તમ શ્રીવિઢ્ઠલરૂપે પ્રકટ થશે.

આ પ્રમાણે કલિકાલના દોષોને દૂર કરીને દેવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને, વ્રજ ગોપીજનોના ભાવવત્ સેવામાર્ગ નિરૂપણ કરવાને, અને સ્વેચ્છાથી શ્રીભાગવતગૂઢાર્થ કથારસ નિરૂપણ કરવાને શ્રીમત્ પરબ્રહ્મ સુખારવિન્દ વૈશ્ણવ શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુ પ્રકટ થયા છે. માટે સ્તુતિ કરતા કહે છે કે-એ શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુ કૃપાથી મારા સન્મુખ જીએ, અર્થાત્ કૃપાકટાક્ષથી મારા કલિકાલના દોષો દૂર કરી શરણે લઈ આ ગ્રન્થ કરવાની શક્તિ અર્પો. ”

મહાતુભવી શ્રીગોપાલદાસજી પણ પોતાની વાણીમાં કહે છે કે-

શ્રીપુરુષોત્તમે વલી વિચાર્યું હવે પ્રકાર શો કહીએ ।

હ્યારી સેવા અને કથારસ નિરૂપવા તનુ ધરીએ ॥ ૨૨ ॥

મક્ત જીવનાં ભાગ્ય વિસ્તર્યાં ઇચ્છા કરી હરિસાર ।

તેણે હેતે આપોપે પ્રકટયા શ્રીવલ્લભરાજ કુમાર ॥ ૨૩ ॥

પૂરણબ્રહ્મ શ્રીલક્ષ્મણસુત પુરુષોત્તમ શ્રીવિઢ્વલનાથ ।

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ પધાર્યા સ્વજન કીધા સનાથ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીલક્ષ્મણસુત શ્રીવલ્લભરાયજી સ્મરણકરતાં દુઃખ જાયજી.

આ મહાનુભવીની વાણીની આગને અનુસરી શ્રીલક્ષ્મણસુત શ્રીવલ્લભપ્રભુનું સ્મરણ કરી દુઃખ નિવારણ કરવું. માટે આ ગ્રંથના આરંભમાં આપશ્રીનું સ્મરણ કરી આપશ્રીના કૃપા કટાક્ષની ઇચ્છા કવિ કરે છે.

મૂલમ્—નિષ્કારણં મયિ કૃપામૃતવર્ષકો યઃ

સંસારસાગરમહોર્મિષુ લીયમાનમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણમક્તિતરણૌ દયયાઞ્ગ્રહીન્માં

તં દૈશિકં હૃદિ નમામ્યનિરુદ્ધલાલમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થઃ—જે કૃપાલુ નિષ્કારણુ મારા ઉપર કૃપા રૂપી અમૃતનો વર્ષાદ વરસાવે છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ સંસાર સાગરના અધ્યાસાદિ તરંગમાં ડુબતા એવા મારા ઉપર દયા કરી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની લક્ષિતાવમાં એસાડયો, એવા સંસાર સાગરોત્તારક શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીઅનિરુદ્ધલાલજીને હૃદયમાં નમન કરું છું.

વિવેચન:—ગયા શ્લોકમાં શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુનું પરબ્રહ્મ સચ્ચિ-
દાનન્દત્વનું વર્ણન કર્યું. હવે આ શ્લોકમાં શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુના વંશ
જ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીઅનિરૂદ્ધલાલજીને પ્રણામ કરે છે. ગુરુ તે
પ્રણામ કર્યા શીવાય અન્યનો આરંભ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ જ
નારદપંચરાત્રમાં શ્રીમદ્વલ્લભપ્રાદુર્ભાવનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે
કે—“ મદ્વશેષબાલકાન્ ધ્યાત્વા પુષ્ટિભક્તિર્ભવેદ્ભુવિ । યથૌષધ્યો
હિ રોગીણાં શાન્તિ કુર્વાન્ત નારદ ” મારા (શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુના)
વંશના બાલકોનું ધ્યાન કરનારને પુષ્ટિભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ
ઔષધિ રોગીની શાન્તિ કરે છે તેમ પુષ્ટિભક્તિ સર્વ સંસર્ગજ
દોષોને નિવારે છે, તેમ જ શ્રીગુંસાધજીએ સર્વોત્તમ સ્તોત્રમાં કહ્યું
છે કે—“ સ્વવંશે સ્થાપિતાશેષમાહાત્મ્યઃ ” શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુએ
પોતાના વંશમાં પોતાનું સમગ્ર માહાત્મ્ય સ્થાપન કર્યું છે. તેમ જ
નારદ પંચરાત્રમાં કહે છે કે—વલ્લભોનામરૂપોહમ્ ભવિષ્યામિ કલૌ
યુગે વંશં વિસ્તારયિષ્યામિ ભક્તાનાં સુખહેતવે ” ભક્તોના સુખને
માટે મારા વંશનો વિસ્તાર કરીશ. આ પ્રમાણે શ્રીભગવાને કહ્યું છે
શ્રીમદ્વલ્લભપ્રભુએ પોતાનો વંશ દેવીજનોના ઉદ્ધારાર્થજ પ્રકટ કરેલો
છે. તેથી ગુરુને શરણે જઈ પુષ્ટિભક્તિ પ્રાપ્ત કરી આ કલિના
દોષોને તરવા, એ દેવીજનનું લક્ષણ છે. શાસ્ત્ર પણ એ જ આગ્રહ
કરે છે કે—યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે
કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ । જેની દેવમાં પરાભક્તિ છે
જેવી દેવમાં છે તેવી જ ગુરુમાં છે તેવા મહાત્માને જ શાસ્ત્રમાં
કહેલા અર્થો પ્રકાશે છે. આ પ્રકારે સર્વ સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં લઈ ગુરુ
શ્રીમદ્વલ્લભવંશવિભૂષણ શ્રીમદ્ગોસ્વામીશ્રીઅનિરૂદ્ધ લાલજીને પ્રણામ
કરીને અન્ધારંભ કરે છે.

આ ચતુર્થ શ્લોકમાં કવિ માતાપિતાને પ્રણામ કરે છે.

મૂલમ્—સન્માર્ગબોધકવચાંસિ મમોદિતાનિ

યામ્યાં નિર્સર્ગકરુણાવરુણાલયામ્યામ્ ॥

પિત્રોસ્તયોશ્વરણપદ્મરજાંસિ નત્વા

સ્નેહેન ભક્તિમકરન્દમહં લિખામિ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વાભાવિક કંડુણાના સાગર માતાજી અને પિતાજી કે જેમણે શુભ ભક્તિમાર્ગદર્શક વચનો મને કહ્યાં એવા માતાપિતાના ચરણકમલની રજને પ્રેમથી પ્રણામ કરી તેઓના સ્નેહથી આકર્ષાઈ આ ભક્તિમકરન્દ નામનું કાવ્ય લખું છું.

વિવેચન—પુત્ર એનું નામ કહેવાય કે—પુત્ર નામના નરકમાંથી માતાપિતાને તારે તે પુત્ર, જેનો પુત્ર ભગવદ્ભક્ત થાય તેના પિત્રોના શતધા તરે છે એવું શાસ્ત્રમાં કહે છે અને ભક્તિમાર્ગમાં પણ એક એવી રીતિ છે કે “મને સેવામાં સ્મરણ કરી શુદ્ધ કરશો.” આવી રીતે સ્વકીયને ભલામણ કરવાની પદ્ધતિ છે. તો પુત્રનો ધર્મ છે કે આ ભક્તિરસ પ્રચુર ગ્રન્થથી ભગવન્નામ સેવા કરતાં સ્વમાતાપિતાનું સ્મરણ કરી તેમને સેવામાં શુદ્ધ કરી દે. આ હેતુથી કવિ માતાપિતાના સ્નેહથી આકર્ષાઈ તેમનું સ્મરણ કરી સન્માર્ગ બોધક દયાસાગર માતાપિતાને પ્રણામ કરી “ભક્તિમકરન્દ” નામનું કાવ્ય લખવાનો આરંભ કરે છે.

આ પંચમ શ્લોકથી ભક્તિમકરન્દ કાવ્યનો આરંભ કરે છે. જેમ શ્રીહાપ્રભુજીકૃત પ્રેમામૃતના આરંભમાં શ્રીસ્વામિનીજીના વિરહની દિશા સૂચવતાં જણાવ્યું છેકે—“એક સમયે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના વિરહથી

વિકલ થયેલાં શ્રીસ્ત્રામિનીજી પ્રિયતંગમનું ધ્યાન કરતાં મનનો બાળ્ખ શાન્ત કરવાને પ્રભુલીલા ગાવા લાગ્યાં ” આ પ્રમાણે જ આ કાવ્ય નો આરંભ છે. કાવ્યની અંદર પણ પ્રભુલીલા જ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય પરમફલરૂપ, વિપ્રયોગાવસ્થાના સ્વરૂપનું ભાન કરાવનાર, શ્રીમત્ સ્વામિનીજીના વિયોગનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે—

મૂલમ્—રાધાવિયોગજનિતસ્મરબાળવાયાઽ

સાધારણેઽપિ વિભવેઽતિવિરક્તચિત્તા ॥

દત્તં પ્રદોષસમયં પ્રતિપાલયન્તી

કૃષ્ણાઙ્ગિચિન્તનપરા દિવસં નિનાય ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના વિયોગમાં મદનબાણથી પીડાયેલાં શ્રીરાધિકાજી અખુટ વૈભવમાં પણ વિરક્ત ચિત્ત થઈ, પ્રાણનાથનો મેળાપ કરવાને નકી કરેલા સાયંકાલના સમયની રાહ જોતાં, પ્રિય પ્રાણનાથના ચરણકમલનું ચિન્તન કરીને દિવસ ગાળવા લાગ્યાં.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં શ્રીમદ્દરાધિકાજીના વિરહનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, રસિક પ્રાણનાથ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનો વિરહ કરે છે. શૃંગારરસ બે પ્રકારનો છે. સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક. તેમાં સંયોગ કરતાં વિપ્રયોગ રસની અદ્ભૂત શક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના ઉત્તમ ફલરૂપ વિપ્રયોગાવસ્થા છે.

શંકા—વિપ્રયોગાવસ્થામાં વિરહનું દુઃખ થાય છે, અને સંયોગાવસ્થામાં પ્રભુનું સુખ મળે છે, તો સંયોગાવસ્થા કરતાં વિપ્રયોગાવસ્થાને ઉત્તમ કેમ માનવામાં આવે છે ?

આ શંકા બહુ વિચારણીય છે. વિરહાવસ્થામાં દુઃખ પણ નથી. કારણ કે રસરૂપ પરમાત્માનો વિરહ કરવાનો છે. “રસો વૈ સઃ” રસમાં શ્રંગાર રસ સર્વમાં મુખ્ય છે તે ઉપર જણાવ્યા મુજબ બે પ્રકારનો છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ. શત્રુ આપણને મારે, પીડા કરે, કે ક્રોધ કરે તો આપણને દુઃખ થાય છે પરંતુ જો સ્નેહી મારે, પીડે કે ક્રોધ કરે તો બીલકુલ દુઃખ થતું. નથી આ સંયોગ રસનો ભાવ શુદ્ધ છે તેમ જ વિપ્રયોગ-વિરહ રસને પણ પ્રિય રસિકનો સમાગમ મેળવવાને ઘેલાપણું અવસ્થાપણું વિગેરે દુઃખની માશક દેખાય છે પરંતુ રસરૂપ હોવાથી તે દુઃખરૂપ નથી. આનન્દનું હસતું આવતા જેમ આપમાંથી આસુ આવે છે અને દુઃખથી પણ આસુ આવે છે. તેથી કરી આનન્દના આસને દુઃખરૂપ કહેવાય નહિ. તેવી જ રીતે આ વિરહનું દુઃખ છે તે રસવત્ આનન્દમય છે.

શ્રીમદ્ભાષ્યમાં અસ્યૈવ ચોપપતેરુષ્મા (૪-૨-૧૧) સૂત્રના ભાષ્યમાં કહે છે કે-આ વિરહ ગિષ્મા આનન્દાત્મક રસાત્મક ભગવાનનો છે તેથી દુઃખાત્મક નથી. કારણ કે-ભગવાનનો વિરહ સર્વમાં સાધારણ છે તથાપિ જેના હૃદયમાં સ્થાયિભાવાત્મક રસરૂપ ભગવાન પ્રકટ થાય છે તેને જ ક્ષણભર ન સહન થઈ શકે એવો વિરહ થાય છે કે જે વિરહના પ્રતાપથી શાક્ષાત્ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જેનું વિરહભાવ નથી તેના હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થતા નથી. અર્થાત્ ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટે તો જ વિરહ અને વિરહ હોયતો જ સાક્ષાત્ પ્રાકટ્ય આ પ્રકારે અન્વય-વ્યતિરેક ભાવથી નહીં થાય છે કે વિરહદશા એ આનન્દાત્મક રસરૂપ હોઈ આનન્દાત્મક રસરૂપ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે.

“ ન પશ્યો મૃત્યું પશ્યતિ ન રોગં નોત દુઃખમ્ ” આ શ્રુતિમાં ભગવાનનું દર્શન કરનાર ભક્ત દુઃખને દેખતો નથી ” આમ જે દુઃખનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે શરીર સંબંધિ લૌકિક કર્મ જન્ય દુઃખનો નિષેધ કરેલો છે ભગવાનના વિરહતાપ ક્લેશનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી, એવું “ પ્રતિષેધાદિનિવેન્ન શારીરાત્ ” આ સૂત્ર શાક્ષી પૂરે છે, જ્યારે લૌકિક દુઃખનું ઉત્પત્તિ કારણ કર્મ છે-ત્યારે વિરહ ક્લેશનું ઉત્પત્તિ કારણ આનન્દમય પુરુષોત્તમ છે, જેનું કારણ આનન્દમય હોય તેનું કાર્ય આનન્દમય હોવું જ જોઈએ.

“ રસો વૈ સઃ રસૅ હ્યેવાડ્યં લઙ્ઘ્વાડનન્દી ભવતિ કો હ્યેવાન્યાત્ કો હ્યેવાડન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ ણ્ય હ્યેવાનન્દયતિ ” ભગવાન રસરૂપ છે આ રસરૂપ ભગવાનને મેળવવાથી આનન્દી થાય છે (આ રસ જે પ્રકારનો છે સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક) આમાં વિરહાત્મકભાવ જીવનને પણ નાશ કરી નાખે એવો છે, આ વિરહભાવમાં અતિક્લેશના પરિણામે એમ થાય છે કે આકાશરૂપ નીલામ્બુદ સ્વામ સુંદર હૃદયમાંથી દૂર થાય તો સાહે. આવી પરાકાષ્ટાએ રસાત્મક ભગવાન જે હૃદયમાં ન હોય તે પૂર્વતાપની નિવૃત્તિપૂર્વક દર્શન અપર્શ આશ્લેષ અને સંબા-
ળણથી કોણ જીવે ? અહ્માનન્દથી પણ અધિક એવો રસિક પૂર્ણા-
નન્દ વિરહ રસની મરણાવસ્થાને દૂર કરી આનન્દમય કરવાને રસિક પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર શિવાય અન્ય કોઈ સમર્થ નથી. આવો વિરહા-
વસ્થાનો ભાવ અહ્માદિને પણ દુર્લભ છે એવું શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે.
(સ્મર્યતે).તામ્ મનસ્કા મત્પ્રાણા મદર્થે ત્યક્તદૈહિકાઃ । યં ત્યક્તલોક
ધર્માશ્ચ મદર્થે તાન્ વિભર્મિ અહમ્ ॥૬૧૧॥ ધ્યાયન્ત્યથ કૃચ્છ્રેણ
પ્રાયઃ પ્રાણાન્ કથન્નન. મારામાં જ મન વાળાં મારામાં પ્રાણ

મારે માટે જ દહિક કાર્યત્યાગ કરનારાં મારે માટે જ લોક વેદના ધર્મને તજનારા એવાં ગોપીજનોને હું સર્વથા ધારણ કરું છું. જે ગોપીજનો મારે અર્થે જ મહા પ્રયત્ને પ્રાણધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમ જ પ્રીતિદ્વવશ્યે પણ—“પતા પરં તનુમૃતો” એ શ્લોકમા કહ્યું છેકે આ ગોપીજનો ભગવાનમાં જ પ્રીતિ પાળા છે. જેના ભાવને બ્રહ્માદિ દેવો અને હું ઉદ્ધવશ્યે પણ વાંછતા કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના વિરહ ભાવની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. એ ભાવ સામાન્ય નથી. પ્રથમ રસાત્મક ભગવાનનું હૃદયમાં અને બહાર પ્રાકટ્ય થાય છે અને દર્શન થતાં જ તેનાથી વિરહભાવ થાય છે તેનાથી તાપકલેશ થાય છે તાપ કલેશથી મરણોપસ્થિતિ થાય છે, આ સમય ભક્તના તાપની પરાકાષ્ટા જોઈ ભગવાન પ્રકટ થાય છે કે જેથી પુણીનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્રુતિનો સાર છે. ૫

દિવસ મહાકષ્ટથી ગાળ્યો હવે પ્રાણનાથને મલવાનો સમય પણ નજીક આવ્યો આવું જાણી બહાર નીકળવાને બહાનું કાઢી પોતે નિકુંજમા પધારે છે.

મૂલમ્—સંકેતિતઞ્ચ નિકટસ્થમવેત્ય કાલં

વ્યાજં વિધાય કુસુમાહરણસ્ય રાધા ॥

આવૃચ્છય માતરમિયં સસરત્રી જગામ

ફુલપસૂનનતકાન્તલતં નિકુન્જમ્ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ:—રસિક રસિકાએ સૂચવેલો સાચ કાલનો સમય પાસે આવેલો જાણી શ્રીસ્વામિજીનીએ પુષ્પ વીણી લાવવાનું બહાનું કાઢી માતાજીની રજા લઈ સખી સાથે ખીલેલા

પુષ્પથી ભરેલા સુંદર લતા વાળા નિકુંજમાં પધાર્યા.

વિવેચન—મુદા વૃન્દારણ્યે નિજસહચરીવૃન્દસહિતા ।

ગતા રાધા ગોપીશતવૃતમપશ્યદ્વ્રજપતિમ્(શૃ.ર.મ.)

મુખે વૃન્દારણ્યે નિજ સહચરીવૃન્દસહ તે

જતાં જોતાં રાધા યુવતિગણ વીટલ હરિને (શાસ્ત્રી ભદ્રશંકર)

ત્વરાથી નિકુંજમાં તો આવ્યાં પરંતુ સ્વામીને નહિ દેખતાં
દુઃખનો પાર ન રહ્યો. આમ વિરહની પરાકાષ્ટાણ્વ” વિકલત્વં તથા
ડસ્વાસ્થ્યમ્ ” વિકલત્વ અને અસ્વાસ્થ્યનું વર્ણન કરતા કહે છે કે—

મૃલમ્—શ્રીકૃષ્ણસદ્ગમમનાઃ પ્રિયરિત્તકુઙ્ગ

દૃષ્ટા વિયોગદમિતા બહુવિહ્વાલાડસીત્ ॥

ચિત્ત્વા નવાઃ સુમનસો નિજવલ્લભાર્થે

માલાં વિચિત્રરચનાં રચયાશ્ચકાર ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણપતિનો સમાગમ કરવાને ઉત્સુક બ-
નેલાં શ્રીરાધિકાણ નિકુંજમાં શ્રીપ્રાણનાથને નહિ જોવાથી
વિયોગની પીઠામાં બહુ જ આકલ વિકલ બેભાન થઈ ગયાં
(તોપણ મહા પ્રયત્નથી મનને શાંત કરી) પોતાના પ્રાણ
વલ્લભને અર્પવા નવાં પુષ્પો લાવી સુંદર વિચિત્ર રચના-
વાળી એક માલા બનાવી,

વિવેચન—સ્વામિની પ્રાર્થનાશ્રુતિમાં—“ વિદ્યાય શર્યાદિક-
મચ્છપુષ્પેદદશ્ચુનેર્નિજનાથમાર્ગમ્ । સ્યાં સર્વભાવૈરવલોકય-

ન્યસઃ કદા તવાહં પદપાંશુજન્મા ” કોઈ વખત સ્વામીનીજી વિથો-
ગવસ્થામાં લીલા નિકુંજમાં ખીરાજી નિર્મલ સુગંધ યુક્ત માધવી,
મલ્લિકા, માલતી, ખોરસલીના પુષ્પો વડે મૃદુલ શય્યા અને માલા
વિગેરે સ્વામીને અર્થે બનાવતો, બ્યારે બહુ જ વિરહવ્યથા થાય
ત્યારે પોતાના પ્રિયતમના અગાધ પ્રેમ સમુદ્રમાં ડુબતા વિભાવ અ-
નુભાવ યુક્ત નૈવભાથી અશ્રુ વહ્યા કરે છે, પ્રાણેશ્વરના આવવાના માર્ગો
વારંવાર નિહાળ્યા કરે છે. પ્રિયતમા સુરતનાથના મોટે વિવિધ
પ્રકારની પુષ્પમાલા તૈયાર કરી પોતાના મનોરથોને પોષે છે, વારંવાર
ડોક ડાંચી કરી સ્વામીના માર્ગને જોઈ નિઃશ્વાસ નાખે, હા સ્વા-
મિન ? હા નાથ ? ઇત્યાદિ વિરહ ચિક્લોચ્યાર કરી શ્રીસ્વામીની
જુએ છે—

પ્રભુ વિના ક્ષણ પણ ગાળવી અશક્ય છે.

સહન્ટે ન પ્રાણાઃ ક્ષણમપિ વિલમ્બં પરમમી

॥ પઙ્ચમ રાગેણ ગીયતે ॥

હા હા કથં હરિર્મીં કૃપયિષ્યતિ

અધરામૃતમપિ પાયયિત્વા જીવિષ્યતિ ॥ ધ્રુવપદમ ॥

સજ્જાશયાપિ સાધુ ન જીવતમિહદૂતિકા મે વૃથા વચ્ચ-

નમકૃંત કંતુ બ્રજામિ શરણં માધવં વિના નાથ કૃપાનિધિરસિ
દીનાયૈ વદનં દર્શય પ્રીતિવૃત ॥ ૧ ॥ શ્રીપ્રભુચરણાઃ

આ લીલાવિધિની રમણીયતાનું વર્ણન કરતા શ્રીપ્રભુચરણ
કહે છે કે—

શિખરિણી—કષિત્ ક્રીડાં પુષ્પાચયમપિ ચ કાપિ શયનમ્

સ્રજાં નિર્માણં કાપ્યધરમધુપાનં કચિદપિ

કચિદ્ગાનં પ્રેષ્ટાંસનિહિતશ્રુજઃ સૂર્યતનયા-

તટે કુર્વન્ કૃષ્ણઃ સ્વલ્લિતગતિરેનાં સુખયતિ ॥

આ પ્રાણપ્રેષના રમણનું કાણુ પણ વિલાંબ કેમ સહન થાય ?
અહો શું રસિકતા ? આ લીલામાં તામસમાં પણ તામસનો નિરોધ
થઈ કેમ ઉદ્ધાર ન થાય ?

શ્રીમદ્ધરાધિકાણુ પૂર્વ શ્લોકમા-વિરહ તાપ કરતા કહે છે કે-
“ આ પ્રાણો જરા પણ પ્રાણનાથના વિયોગને સહન કરવા સમર્થ
નથી ” “ હા હા નાથ મારા ઉપર ક્યારે કૃપા કરશે ? ક્યારે અધ-
રામૂતને પાન કરાવી જીવાડશે ? સંગમની આશાએ સખી મને ખોદું
આશ્વાસન આપે છે, હે નાથ ! માધવ વિના હું કોને શરણે જઈશ ?
હે પ્રીતિવૃત્ત ! આપ કૃપાનિધિ છો આ દીન દાસીને સુખારવિન્દનું
દર્શન આપો !

આવો ઉત્તર દલાત્મક વિરહ તાપ એ ભગવાન સહ નાથ
દર્શાવેલી લીલાઈ જ હતો.

“ કોઈ વખત પુષ્પ વિણવાની લીલાને કરે તો કોઈ વખત સાથે
શયન પણ કરે, કોઈ વખત માલા નિર્માણ કરે તો કોઈ વખત અપર
મંદુ પાન કરે, કરાવે, કોઈ વખત પ્રાણપતિના ખભા ઉપર હસ્ત મુગ
ગાન કરે, આ પ્રમાણે શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર સ્ખલિત ગતિ શ્રી-
કૃષ્ણ શ્રીસ્વામિનીજીને લીલા સુખ આપે છે ” વધારે શું વર્ણવી
શકીએ આ નિરોધલીલા અપાર છે. અનિર્વાચ્ય છે, કૃપા વિના
અગમ્ય છે. “ રતિરસિતૌ તૌ કિટ્ક સુખમનુભવતસ્તદા ન
તજ્ઞાને ” “ રતિરસિત થએલ શ્રીસ્વામિનીજી અને સ્વામીએ કેવા
સુખનો અનુભવ કર્યો તે અવેધ છે. ”-તોતેનું વર્ણન અપર કોણ
કરી શકે ?

ગુણો એ બન્નેમાં ભેદ નથી, તેથી ભગવાનનું ગુણગાન જીવનને ટકાવી રાખવા સમર્થ થાય છે. પુરુષોત્તમના ગુણ પુરુષોત્તમરૂપ જ છે. સામર્થ્ય પણ સમાન જ છે, ગોપીજનો એ કહ્યું છે કે આપના વિરહમાં અમારું જીવન ટકી રહે એમ નથી, પરંતુ આપનું કથામૃત તે પ્રાણ જવામાં પ્રતિબંધ કરે છે, આપ પરગુણ ઐશ્વર્યાદિ સંપન્ન છો, તેમ આપના ગુણો પણ પરગુણ સંપન્ન છે. મરણને નિવૃત્ત કરનાર છે. જેમકે.—

૧ ભગવાનનું જ્ઞાન વૈરાગ્ય જેમ તાપની નિવૃત્તિ કરનાર છે છે તેમ ગુણગાન રૂપી અમૃત પણ તાપની નિવૃત્તિ કરનાર છે.

૨ ભગવાનમાં સર્વ પાપ નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય (વીર્ય) રહેલું છે તેમ ગુણગાનમાં પણ સર્વ પાપ નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે.

૩ ભગવાનનું યશ નામનું ઐશ્વર્ય જેમ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કર્તુ અકર્તુ અન્યથા કર્તુ પ્રસિદ્ધ છે તેમ કથારૂપી અમૃત “અવળમદ્ગ-ચ્છમ્” સાંભળતાં માત્રમાં જ મંગલ કરે છે. જે પાપ ઉપવાસ તથા પ્રાયશ્ચિત વિગેરેથી દૂર નથી થતું તે પાપ કથામૃત સાંભળતાં જ દૂર થાય છે.

૪ શ્રીરૂપી ઐશ્વર્ય જેમ સર્વત્ર શોભા પ્રસરાવી રહ્યું છે તેમ કથારૂપી અમૃતનું તો સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી પણ હંમેશાં પાન કરે છે. એટલે તેનું વર્ણન વધારે કરવાની જરૂર નથી.

૬ ઐશ્વર્ય નામનો ભગવદ્ગુણ જેમ શરણોદ્ધારક છે તેમ કથારૂપી અમૃતનું શરણ કરનારનો કોઈ દિવસ પાત થતો નથી, આવું શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં [૨૦] કહ્યું છે કે યદૃચ્છયા મત્કથાદૌ જાતઘ્નસ્તુ યઃ પુમાન, મક્તિયોગોસ્ય સિદ્ધિઃ॥ મારી

કથામાં જેને શ્રદ્ધા થયું છે તેને ભક્તિ, યોગ સિદ્ધિ જ થાય છે.

આ પ્રમાણે ભગવદ્ધર્મ અને ભગવાન બન્નેનું સામર્થ્ય સમાન છે. ભગવદ્દર્શન જ છે. શ્રીમદ્ભાગ્યાર્યચરણે પણ ભાષ્યમાં એમ જ આશા કરી છે કે પ્રકાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાત્ ૩-૨-૨૮

ભગવદ્ધર્મ અને ભગવાન એક જ રૂપ છે, સૂર્યના પ્રકાશથી જેમ સૂર્ય બિન્ન નથી તેમ બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મથી જુદા નથી તેમ જ સંન્યાસનિર્ણયમાં પણ કહ્યું છે કે-“ ગુણાસ્તુ સંગરાહિત્યાત્ જીવનાર્થ ભવન્તિ હિ ” પ્રભુની વિરહાવસ્થામાં જીવનધારણ કરવાને પ્રભુના ગુણો ઉપયોગી થાય છે.

હવે શ્લોકનો ભાવાર્થ વિચારીએ નિકુંજમાં બેસીને શ્રીરાધા શ્રીસ્વામિસંબંધિ વૃત્તને પુછતા બાળ્યાં. આ જ આશય શ્રંગારરસ મંડન પ્રકટ કરે છે.

ચિરાદાસક્તા સા કૃશતનુરશક્તા ઘૃતિકૃતૌ

તદા રાર્થા વાધાશત્તવલિતભાવા પ્રિયસસ્ત્રિ ।

કંચિત્કુંજે ગુંજન્મધુપમુસ્વરે ધીરપવનાઽઽ

શ્રોતે લીના દીના નિજસહચરીં પ્રાહ લલિતમ્ પ્ર૦૩૦૮

શિખરિણી.

ધણા આસક્તા તે કૃશવપુ અધીરાં સખિ ? તદા

કદા રાધા બાના અધિક કરતાં ભાવ ધરતાં

નિકુંજે જ્યાં શુંજે બમર પવનો મંદ વહતો

યહ લીના દીના લલિત સખિ પ્રત્યે ઉચરતાં

[રા. ભદ્રશંકર શાસ્ત્રી.]

સપ્તીના મુખથી પ્રાણનાથનું ઇત્યાન્ત બોલાવાને શ્રીરાધિકાજી,
સપ્તીને પ્રશ્ન પુછે છે—

મૂલમ્—વૃન્દાવને સર્વિ મયાદ્ય વિલોકિતો યો

નવ્યામ્બુવાહસમકાન્તિધરોઽતિકાન્તઃ ॥

નેત્રદ્વયેન મમ માનસભૂમિમેત્ય

ચેતઃ પ્રસહ્ય હરતે તનયઃ સ કમ્ય ? ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ—હે સપ્તી? આજે મેં વૃન્દાવનમાં નવામેઘની
સમાન કાન્તિવાન એક સુંદર નન્દન જોયો, (આહા !
તેના દર્શન માત્રમાં જ) તેની મનોહર મૂર્તિ મારા નેત્રદ્વારા
હૃદયભૂમિમાં આવી બલાત્કારે મારું મન હરણ કરે છે. હે
સપ્તી! તે કોનો પુત્ર છે ?

વિવેચન—જુઓ આવો જ ભાવ શૃંગારરસમંડળમાં ઝળકી
રહ્યો છે.

રાગ કદયાણી.

આ મન સજની ક્ષણ પણ હરિને વિસરે નહિ આતુર અતિ,
વિવિધ વિલાસે સરસ નયન શરથી મહારી હણાઈ ગતિ (ધ્રુવ)
મધુર સુમરલી નાદે મોહન યુવતિજન લસિત વશ કરતા;
મુજ નયન ઉપર વદન ધરત જ્યાં જન મૃગ ખગ વિસ્મય બનતા.

રાગ કુલણા.

મોરલીનું લલ્લ નિમિષ મુજનેય પિયૂ પૂરતા અધર રસમય સુધાથી;
સુતનુથી અંતર ન અંતર વિષે, જરા થાય એવું પ્રિયતમે વિચારી.
ચિત્ત મારું હર્યું તે વિષે આપનો રસભર્યો આપશ્રીએ પથી;

આવ તે તો નિવારાય ના કેાઈ દિન ખચિત હું તો કંઈ કે બેની.

एकदा कृष्णविरहाद्ध्यायन्ती प्रियसङ्गमम् ।

मनोबाष्पनिरासाय जल्पन्तीदं मुहुर्मुहुः । (कृष्ण प्रेमामृतम्)

“એક વખતે શ્રી સ્વામિનીજીએ શ્રીકૃષ્ણના વિરહમાં સ્વામિજીનો પ્રેમમય સમાગમ શી રીતે થાય તેવું ધ્યાન કરતાં મનની અંદર થ-એલાં વિરહતાપકલેશની ઉબાને શાન્ત કરવા વારંવાર બોલવા આરંભ કર્યો ” જ્યારે અધિક તાપ કલેશ થાય છે ત્યારે અવલંબન રૂપ ભગવદ્વૃતાન્તની પૃચ્છાથી જ સહાય મેલે છે, એવો આ શ્લોકનો આશય છે. નવા મેઘની સમાન કાન્તિયુક્ત વૃન્દાવનસ્થ પુત્ર કોનો ? એવું સખિ પ્રત્યે શ્રીસ્વામિનીજીનું આ વચન છે.

“ નવા મેઘની સમાન કાન્તિવાલા-આ વિશેષણ બહુ ગૂઢાશય યુક્ત છે. ભગવાનમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય કરવાની શક્તિ છે એવું આ વિશેષણ ઘોતન કરે છે. નવ મેઘ—ગુપ્ત બીજને વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, ઉત્પન્ન કુર્યાં પછી યોગ્ય સમયે વર્ષાથી તેનું પોષણ કરે છે, જો પુનઃ યોગ્ય સમયે ના પધારે તો તેની સ્થિતિ ન રહે. તેમજ અતિ અને અનાવૃષ્ટિ કરી તેનો પ્રલય પણ કરે છે. વર્ષાના બારે માસમાં જ્યારે નુતન મેઘ આકાશમાં પધારે ત્યારે કળા જીવને આનંદ ન થાય ? *મયૂર મત્ત મયૂર થાય છે. ઉષ્ણ ઋતુના તાપથી સંતાપ પામેલાને શાંત થવાની આશા પ્રસરે છે. તેમ નવ મેઘસ્થામ પ્રભુના પધારવાથી સર્વ જીવ આનન્દિત થાય જ એટલું નહિ પણ પક્ષીઓ ખજો માયો મૃગો પણ એક દષ્ટિ થઇ મયા હતાં. વિરહ કલેશની ઉ-ષ્ણતાથી તમ થએલાને શિતલતા કરનાર નવ મેઘસ્થામ જ છે.

અકતાર્થ જ મનોહરરૂપ ધારણ કરવાની દયા કરી છે. મનોહર

વસ્તુમાં મન આકર્ષાય છે એવો જગતનો નિયમ છે. કોટિ કંદર્પ લાવણ્ય પ્રભુ પોતાના ભક્તોનો માટે નિજ વપુ ધારણ કરે છે, તે ભક્તોનો નિરોધ કરવાની કૃપાના પરિણામરૂપ છે એવું શ્રીસુખોદિનીજી ઉપરથી નિરોધનું સ્વરૂપ આગળ ખતાવવામાં આવશે.

વિરહ ઘેલી સખીનું વચન સાંભળી તેને સાનવન કરવાને ઉત્તર આપે છે.

મૂલમ્—જાનીદિ નન્દતનયં વૃષભાનુજે ? યં

વેદાન્તતત્ત્વમમલં ત્રિવૃદ્ધા વદન્તિ ।

ધ્યાયન્તિ યં સુમતયો યતયોઽત્ર નિત્યં

પઞ્ચન્તિ તં વ્રજજનાઃ પુરુષુણ્યભાજઃ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ:—હે વૃષભાનુપુત્રી તે નન્દરાયજીનો પુત્ર છે, એમ જાણુ, જેને પંડિતો વેદાન્તમાં વર્ણવાતું નિર્મલ તત્ત્વ કહે છે, સુબુદ્ધિશાલી યતિઓ હંમેશાં તેનું ધ્યાન કરે છે, પરન્તુ તેનું દર્શન તો પૂર્ણ પુણ્યવાન વ્રજજનોને જ થાય છે.

વિવેચન—પરમાત્માની નિષ્ઠ આવવાની જરૂર છે. ધર્મ માત્રનું પ્રાકટ્ય લોકોનો નાશ એટલે આ સંસારની વિસ્મૃતિ કરાવી પરલોકનો એટલે પ્રભુનો સંબંધ કે સ્મરણ કરવાને અર્થે હોય છે. પરલોકને ખોળતાં ઉપનિષદમાંથી પરમતત્ત્વ પણ દ્રશ્ય થયું છે. આ પરમતત્ત્વનાં નામ લોકો યથા યથા યોક્ષે છે. આ પરમતત્ત્વની સન્નિધાનમાં—સંબંધમાં—કેમ અવાય એ દરેક ધર્મમાત્રનું લક્ષ્ય હોય છે. આજ દષ્ટિ બિન્દુથી આરંભમાં પિતા પુત્રની ભાવનાથી પ્રભુનું ભજન કરવા માંડ્યું તેમાં મુખ્ય શ્રી નારદજી છે.

આ પરમતત્વને તૈત્તરીયોપનિષદમાં “ રસો વૈ સઃ રસં હિ લ-
 બ્ધ્વાઽઽનન્દી ” મહત્તિ આમ રસરૂપ કહે છે, નિરુપધિ અને નિરવધિ
 આનન્દની પ્રાપ્તિ પશુ આ રસેશની પ્રાપ્તિથી જ થઈ શકે છે. છાંદો
 ઝોપનિષદમાં “ આત્મરતિઃ આત્મક્રોડઃ આત્મમિથુનઃ સ સ્વરાટ્
 મહત્તિ સર્વેષુ લોકેષુ કામાચારો મહત્તિ ” આ વાક્ય જ્ઞાતની
 પરકાષ્ટાનું વર્ણન કરતી નથી પરન્તુ ભગવદ્સનિમગ્ન ભક્તની ઉત્તમો
 ત્તમ દશાનું વર્ણન કરે છે. તૈત્તરીયમાં “ સોશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્
 સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા. ” “ વિવિધ રસભોગ ચતુર આનન્દમય
 પ્રભુની સાથે રમણ કરતા ભક્તો સર્વ પ્રકારના કામોપભોગ કરે છે ”
 અર્થાત્ પરમ તત્વનો કેવલ સચ્ચિદાનંદ જ એટલો અર્થ નહિ પરંતુ
 આનન્દપ્રયુર રસપ્રયુર એવો અર્થ કરવો અને એની જ ઉપાસના-
 સેવા-થી પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ સર્વ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ સર્વ
 પ્રકારનું સુખ આનન્દમય રસેશના નિકટ સંબંધમાં આવ્યા વિના
 પ્રાપ્ત થાય નહિ. આજ કારણથી રસેશને આત્મશબ્દથી વર્ણવ્યા છે.
 આત્માને નિકટ પરમાત્મા છે. આ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે
 આત્મક્રોડ આત્મમિથુન થઈ શકે. પરમાત્મા આનન્દમય છે, આ
 પરમાત્માના આનન્દને પ્રાપ્ત કરવા, તેમની નિકટ આવવાની જરૂર
 છે. અને તે નિકટતા ભક્તિ-સેવા-થી જ સિદ્ધ થાય છે તેથી શ્રી-
 મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે વળધિ રૂપને સેવવા ૧૦

મૂલમ્-આલોકનેન બહુપુણ્યમવેન તસ્ય

યા નિર્વૃત્તિર્ભવતિ ભાગ્યવતાં મવેસ્મિન્ ॥

સાઞ્જોચરાઽપિ વિદુષાં વચસાં નિતાન્તૈ

સ્વાન્તન્તુ વેત્તિ તદનુગ્રહભાજનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ:—આ ભવમાં બહુ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થતા આ શ્રીકૃષ્ણના દર્શનથી ભાગ્યશાલીઓની જે નિવૃત્તિ થાય છે તે નિવૃત્તિ વિદ્વાનોથી વર્ણવી શકાય એવી નથી, તેઓ (એ નિવૃત્તિના માહાત્મ્યને) ભગવત્કૃપાપાત્ર ભક્તોનાં હૃદય બાંધે છે.

સારાંશ—જન્માન્તરસહસ્રેષુ તપોધ્યાનસમાધિભિઃ ।

નરાણાં ક્ષીણપાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે ॥

બહુ પુણ્ય હોય તોજ ભગવદ્દર્શન થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ પણ પાપ રહિત ભક્તોનો જ છે. ઉપરના શ્લોકમાં કહે છે કે સહસ્ર જન્મ પછી તપ ધ્યાન સમાધિથી પાપ ક્ષીણ થએલા મનુષ્યોની કૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે. ૧૧

મૂલમ્—ધ્યાતે શ્રુતે નયનમાર્ગગતે ચ યસ્મિ-

અન્યન્ન ચિન્તયતિ પश्यति नो गृणोति ॥

तस्मिन्निमग्रमनसो वदतस्तमेव

प्राप्तिस्तदीयचरणान्जयुगस्य चान्ते ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ:—જે શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરતાં, શ્રવણ કરતાં, અને દર્શન કરતાંજ અન્યનું ચિન્તવન અન્યનું શ્રવણ અને અન્યનું દર્શન પણ પ્રિય લાગતું નથી. તે પ્રભુમાં જ ભક્તોનું મન સ્થિર થઈ જાય છે, તેમનું જ રટન કરે છે, અને અંતે તે પ્રભુના ચરણ કમલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન—ભાષ્યપ્રકાશકારનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે—ચ-
સ્મિન્ દષ્ટે શ્રુતે વિજ્ઞાતે સતિ દર્શનાદિમતોન્યવિષયકદર્શન
અવગણવિજ્ઞાનાદ્ભાવો ભવતિ સ મૂમા. જે ભૂમા-પ્રભુનાં-દર્શન
થતાં ખીજ સર્વ પદાર્થો લુપ્તા લાગે છે-પ્રભુના દર્શનથી ખીજ સર્વ
વસ્તુમાં આનંદ ન્યૂન લાગે છે. પ્રભુના દર્શનથી ખીજ કોઇ વસ્તુ
સુખના સાધન રૂપ લાગતી જ નથી. વાહ કેવો પ્રભુ દર્શનનો મહિ-
મા ભૂમા શ્રુતિ દર્શાવે છે. ૧૨

હવે તે પ્રભુનાં દર્શન શું કરવાથી થાય તે દર્શાવવામાં આવે છે.

મૂલમ્-દેહાત્મજાતપશુગેહકલત્રકોશાન્

યસ્મૈ નિવેદ્ય ચ યદાનનદર્શનોત્કાઃ ॥

ચેતઃપ્રવૃત્તિમપરામિતરાં નિરુદ્ધ્ય

ભવ્યા ભજન્તિ મુવિ તચ્ચરણામ્બુજાતે ॥૧૩॥

ભાવાર્થ:--જેના (શ્રીકૃષ્ણના) મુખારવિન્દના દર્શ-
નની ઉત્કૃષ્ટતાવાલા ભકતો શ્રીકૃષ્ણને દેહ-પુત્ર-આત્મ-પશુ-
ગૃહ-સ્ત્રી, ધન-વિગેરે નિવેદન કરીને અને અન્તઃકરણની
વૃત્તિને ખીજ વિષયોમાંથી બંદોબસ્ત રોકી આ પૃથ્વીમાં
શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલયુગલને ભજે છે.

વિવેચન—હવે પ્રસંગોપાત્ત નિવેદનના રહસ્યનો વિચાર કરીએ.
મૂલ શ્લોકમાં કવિ નિવેદન મંત્રનું સ્વરૂપ દર્શાવી ભગવન્મુખારવિન્દના
દર્શનરૂપી ફલનું સૂચન કરે છે.

“હજારો પરિવત્સર કાલથી થએલા શ્રીકૃષ્ણના વિયોગ જનિત
તાપ ક્ષેપથી જેનો આનન્દ તિરોબાવ પામેલો છે એવો હું, ભગવાન

શ્રીકૃષ્ણ શ્રીગોપીજનવલ્લભને દેહ-પ્રાણ-ઇન્દ્રિય-અન્તઃકરણ-અને તેના ધર્મો-સ્ત્રી-ગૃહ-પુત્ર-આત્મ-ધન-અને અહિ સંબંધ ધરાવનાર, આ લોક પરલોક, જીવાત્મા અને પરમાત્મા સાથે સર્વ સારી રીતે અર્પણ કરે છું, દાસ છું, હે કૃષ્ણ તમારો છું.”

ગોસ્વામીશ્રીગોપાલાત્મજ શ્રીગિરિધરલાલજી કહે છે કે— સૃષ્ટિના આરંભમાં ભગવદ્વિચ્છાથી શ્રીઅંગમાંથી દેવી જીવ પ્રકટ કર્યા, ભગવાન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે, જીવ અંશ છે, ભગવાન સમ્યક્ દાનન્દ છે. જીવ સમ્યક્ષ છે. અંશરૂપ પ્રકટ થયો, અને ભગવાનથી જુદો પડ્યા પછી ભગવાનને મલવાને તાપ ક્લેશ થવો જોઈએ તે ના થયો. અને માયાનો સમ્યન્ધ થતાં પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો. આનન્દનો તિરોભાવ થયો. આ જ કારણથી હજારો વર્ષથી શ્રીકૃષ્ણનો વિયોગ થયો.

શ્રુતિમા કહ્યું છે કે—“અગ્નિર્વાય સંવત્સરઃ, આદિત્યઃ પરિવત્સરઃ, વાયુઃ અનુવત્સરઃ, ચન્દ્રમા દ્વાવત્સર इति ” આ શ્રુતિ પ્રમાણે પરિવત્સરનો આદિત્ય-સૂર્ય-દેવતા છે, જેમ બહુ જ સૂર્ય ભેગા થાય ત્યારે અધિક તાપ થાય તેમ હજારો પરિવત્સર ભેગા થયા તેથી જીવાત્માને અધિક વિરહસંતાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવા ભગવદંશ, ચિદંશ, માયાના પાશમા આવેલા આનન્દ રહિત જીવને ભગવદ્રૂપ આનન્દમય થવું હોયતો ભગવાનને સર્વ સમર્પણ કરી શરણે ગયા શીવાય અન્ય ઉપાય નથી.

ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, યાન, અને વૈરાગ્ય આ છ ધર્મ ભગવાનના છે. શ્રીકૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ થાય છે “કૃષ્” શબ્દ સત્ અર્થવાચક છે—“ જ ” આનન્દ વાચક છે. એટલે સમ્યક્ દાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણ એવો અર્થ થાય છે. આ સ્વરૂપમાં પણ જે શ્રી-

ગોપીજનવક્ષભ છે તેમને સર્વ નિવેદન કરવાનું છે. અંત્ર એવો હાંદ છે કે-કે મથુરાજી જે સ્વરૂપે પધાર્યા તેમાં પ્રધુમ્ન, અનિરૂદ્ધ, સંકર્ષણ વાસુદેવ આ ચારે વ્યૂહ પ્રકટ હતા, અને પુરુષોત્તમ ભીતર હતા. પરન્તુ જે શ્રીગોપીજનને ધ્યાન નન્દનન્દન છે તે તે વ્રજમાં બિરાજે છે તે ચારે વ્યૂહ ભિતર અને પુરુષોત્તમ પ્રકટ છે, આવા મથુરાસ્થ સ્વરૂપથી ભિન્ન શ્રીગોપીજનવક્ષભને સર્વ નિવેદન કરવાથી ભગવન્મુખારવિન્દનું દર્શન થાય છે.

હવે શું નિવેદન કરવાનું તે વિચારીએ.

પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, આકાશ આ પંચ ભૂતનું ભૌતિક ૧ શરીર.

૨ ઇન્દ્રિય—કાન, ત્વચા, નેત્ર, નાસિકા, જીહ્વા આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, તથા હાથ, પગ વાણી પાયુ—અને ઉપસ્થ, આ કર્મેન્દ્રિય—આપ બે પ્રકારની ઇન્દ્રિય.

૩ પ્રાણ.—પ્રાણ વાયુ એક છે પરન્તુ સ્થાન અને કાર્યના બેદથી જુદો જુદો લેખાય છે ત્યારે દશ પ્રકારનો થાય છે, જેમકે—હૃદયમાં રહેલો પ્રાણ વાયુ ઉર્ધ્વ ગમન કરે ત્યારે પ્રાણવાયુ કહે છે. અધોગમન કરે ત્યારે અપાન વાયુ કહે છે. વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહે છે. ઉદાનવાયુ કંઠમાં રહે છે. સમાનવાયુ નાભિમાં રહે છે. નાગ વાયુ ખાવાપીવાને બરોબર કરી આપે છે. કુંભ પલક લગાવે છે, અલક ભુખ લગાવે છે. દેવદત્ત ઉદાસી લાવે છે. ધનંજય સર્વ શરીરને ફરકાવે છે.

૪ અન્તઃકરણ. ચાર પ્રકારનું છે—મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અને અહંકાર. સંકર્ષ વિકલ્પાદ્યમક અન્તઃકરણને મન કહે છે. સૂક્ષ્મ અન્તઃકરણની વૃત્તિને ચિત્ત કહે છે. નિશ્ચયાદ્યમક અન્તઃકરણની વૃત્તિને

બુદ્ધિ કહે છે. હું કંઈ છું એવા જ્ઞાનને અહંકાર કહે છે. અને આ ચારે મલી અન્તઃકરણ થાય છે.

૫. ઉપર ચાર દેહ ઇન્દ્રિય પ્રાણ અને અન્તઃકરણ કહ્યા તેના ધર્મો. કાનથી શુણ્ણવું, ત્વચાથી શીરી તાતીની પરીક્ષા કરવી, આખથી દેખવું, જીભથી રસ ચાખવો, અથવા સત્સંગ જ્ઞાન લેવું, નાસિકાથી સુગંધ દુર્ગન્ધની પરીક્ષા કરવી, વાણીથી બોલવું, હાથથી કાર્ય કરવું, પગથી ચાલવું, ઇત્યાદિ જે ઇન્દ્રિયના ધર્મો તથા દેહ પ્રાણ અને અન્તઃકરણના ધર્મોને પણ નિવેદન કરવા અને પ્રભુમાં યોજવા.

૬ સ્ત્રી, ૭ ધર, ૮ પુત્ર, ૯ કુટુંબ, ૧૦ વિત્ત, ૧૧ ધન, અને ૧૨ લોક પરલોકની સાથે સંબંધ ધરાવનાર જે કંઈ હોય તે પણ નિવેદન કરવું. આ લોક અને પરલોકનો અર્થ કરતાં શ્રીવલ્લભજી કહે છે કે—આ લોકમાં તો પાપ અને પુણ્ય જે જે થાય તે તે સર્વ પ્રભુને સમર્પણ કરવાથી ભક્તમા રહેતા નથી. પરન્તુ જીવસ્વભાવથી અથવા લોક સંગ્રહથી કદાચિત્ પુણ્ય પાપ પ્રાપ્ત થતાં તેને ભોગવવાને પરલોક ગતિ થતાં પ્રભુ પ્રાપ્તિમા વિલગ્ન થાય, માટે ભક્તના પરલોકને નિવેદન—સમર્પણ કરવું આવશ્યક છે—પરલોકનું સમર્પણ કરવાથી પરલોકમા થયેલા પાપ પુણ્યના ફલરૂપ દુઃખ સુખનો ભોગ તો ભોગવાય છે. ભગવાન સંબંધિ વિયોગથી ઉત્પન્ન થએલા તાપથી દુઃખ ભોગવાઈ જાય છે—અને ભગવાનનો અન્તઃ આશ્લેષ-ભેટો થવાથી સુખ પણ ભોગવાઈ જાય છે આ પ્રમાણે સુખ દુઃખ ભોગવાઈ જવાથી પરલોક સંબંધિ પુણ્ય પાપનો અન્તરાય ભક્તને થતો નથી. માટે પરલોકનું પણ સમર્પણ આવશ્યક છે.

૧૩ જીવ પરમાત્મા અન્તર્યામી, જીવના કૃત્યના સાક્ષી આ આત્મા સાથે સર્વ સમર્પણ કરવું.

નામ મંત્રથી સાત ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારથી જીવને નામ સ્મરણ થયું ત્યારથી શ્રવણ ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. જીવ જપ કરવા લાગ્યો ત્યારથી કીર્તન ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. જ્યારથી ભગવદ્ધ્યાન કરવા લાગ્યો ત્યારે સ્મરણ ભક્તિ સિદ્ધ થઈ જ્યારથી આરંભિ નિયમિત સેવા કરવા લાગ્યો, ત્યારથી પાદસેવન ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. અને સેવાથી અર્ચન ભક્તિ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેને સમયનો નિયમ છે તે પૂજા કહેવાય. જેને કાલનો નિયમ નથી તે સેવા કહેવાય. આ સિદ્ધાન્ત લુલાવો ન જોઈએ. જ્યારથી દંડવત્ કરવા લાગ્યો અને રત્નતિ કરવા લાગ્યો ત્યારથી વન્દન ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. જ્યારે શરણુમંત્રના અર્થનું જ્ઞાન મેલવ્યું ત્યારથી ભગવદ્દાશ્રય સિદ્ધ થયો, અને દાસ ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. સખ્ય અને આત્મનિવેદન તો બ્રહ્મસંબંધથી સિદ્ધ જ થયું હતું. કારણ કે-સખ્ય એટલે મિત્રતા એ બન્નેની અનુકૂલતા હોય તો થાય છે જેની સાથે મિત્રતા બાંધવી હોય તેની જો મિત્રતા બાંધવામાં મરજી હોય તો મિત્રતા બંધાય છે. આજ કારણથી પવિત્રા એકાદશીની અર્ધરાત્રીએ ભગવાને પ્રકટ થઈ શ્રીઆચાર્યજીને બ્રહ્મસંબંધ મંત્ર દેતાની આજ્ઞા કરી. આ ભગવદ્દાસથી ભગવન્મંત્રથી ભગવદીય જ્ઞાનદ્વારા ભગવાન મિત્રતા કરે છે. માટે સખ્ય ભક્તિ સિદ્ધ થઈ. અને ભગવન્મંત્રના અર્થનું જ્ઞાન મેલવી તે પ્રમાણે નિવેદનનું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી આત્મનિવેદન સિદ્ધ થાય છે. જેને આત્મનિવેદન ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે તેને “ જે કંઈ પદાર્થ છે તે સર્વ ભગવાનના છે ” એવું જ્ઞાન થાય છે. તેથી મમતા નિવૃત્ત થાય છે, “ ભગવાન મને અન્તઃકરણમાં પ્રેરણા કરે તે રીતે હું કંઈ છું ” આવું જ્ઞાન થતાં અહન્તાની નિવૃત્તિ થાય.

છે. (આવી રીતે ભગવદીય થઇ ભગવન્મુખ દર્શનાધિકારી થાય છે. એ નિવેદન મંત્રનું અપરિમિત સામર્થ્ય છે.

(શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગિરિધરજી)

શ્રીમન્મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે—

‘ સર્વે સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્થોસિ સુર્ચાભવ ॥ અ૦ ક૦ પ્ર૦

‘ હે’ ભક્તિથી સર્વ સમર્પણે કર્યું છે માટે તું કૃતાર્થ છે—’
ગીતાશ્રીમા પદ્ય ભગવાન્ સ્વમુખથી આજ્ઞા કરે છે કે—

“ મદ્યર્પિતમનોબુદ્ધિઃ ” “ મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ” “યત્કરોપિ યદશ્નાસિ” “તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્” શ્રીમદ્ભાગવતેઽપિ “ કરૌ હરેર્મદિરમાર્જનાદિષુ ” “યે દારાગાર-પુત્રાપ્તાન્ પ્રાણાન્ વિત્તમિમં પરમ્ । દિત્વા માં શરણં યાતાઃ કથં તાં ત્યક્તુમુત્સહે ” “ ઇષ્ટં દત્તં તપઃ જપં વૃત્તં યચ્ચાત્મનઃ પ્રિયમ્ । દારાન્ સુતાન્ ગૃહાન્ પ્રાણાન્ યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ ।

આ સર્વ પ્રમાણુનો ભાવાર્થ—નિવેદનપૂર્વક ભગવત્શરણે જવું એ છે. “ ભગવાન્ત્વી સર્વં વસ્તુ છે, તે સર્વ વસ્તુ ઉપર સ્વચ્છતા નિષ્ક્રિતિપૂર્વક ભગવત્સત્તાતું સ્થાપન કરવું ” એ નિવેદનનો સ્પષ્ટ અર્થ છે. હે શ્યામસુંદર તમારો છું, મને આપનાથી જરાપણુ વિયુક્ત ન કરો. “ હ્યમસુન્દર તે દાસ્યઃ કરવામ તવોદિતમ્ ” હે ભગવન્ આપના વિયોગજનિત તાપક્રોધેશ ન થાય અને પરમાનન્દાનુભવ થાય એમ અમને શરણે લો ! એ નિવેદનનો સાધન અને ફલ ભિન્નિતાર્થ

છે. આત્મનિવેદન જેમ સ્યામસુંદરના મુખદર્શનમાં સાધનરૂપ છે તેમ આત્મનિવેદનના પંચાક્ષરની અતુભચાત્મક સ્થિતિ પણ ફલરૂપ છે. આત્મનિવેદન મંત્ર ભગવન્મુખોક્તિ છે તેથી વેદવત્ આમવાક્ય છે, અને તે સ્વતઃ પ્રમાણ છે. આત્મનિવેદન મંત્રના અધિષ્ઠાતા શ્રીગોપીજનવદ્દલભનું શરણ જ પ્રમેય છે. તેમ જ આત્મનિવેદન મંત્ર સાધન અને ફલરૂપ છે એવું પ્રથમ જ કહી ગયા. આત્મનિવેદન મંત્ર જ સ્વતઃ પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલરૂપ છે, એ સિદ્ધાન્તનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. ૧૩

મૂલમ્-ગોપીજનૈઃ કુતુકમગ્રમનોભિરંભિ-

સ્નાલપ્રદાનકુશલૈર્નવનીતપિણ્ડાન્ ॥

સન્નર્તિતાં નિસ્વિલનર્તકપૂર્ણકામઃ

પ્રમેદશં સસ્વિ? વિલોકય વહ્તર્વાનામ્ ॥૧૪॥

ભાવાર્થઃ—સમગ્ર જગત્ને નચાવનારા, આસકામ, પૂર્ણકામ, એવા આ શ્રીકૃષ્ણને તાલ આપવામાં કુશલ કૌતુક-મગ્નમનવાળાં આ ગોપીજનો નવનીતના-માખણના-પિણ્ડ-થી નચાવી રહ્યાં છે. સસ્વિ? આ ગોપીજનોનો કેવો સુંદર પ્રેમ છે, તે તું જો. ૧૪

મૂલમ્-ઇન્દ્રાદિદત્તત્રિભવો જગદોશ્વરોઽસૌ

બ્રહ્માદિનિર્જરસમૂહદુરાપપાદઃ ॥

નિષ્કિન્ચનૈરપિ નિર્જેશ્વરણપ્રસક્તૈ-

ર્થક્તૈર્વશીક્રિયત એષ સદાહ્નસાલિ? ॥૧૫॥

ભાવાર્થ:—હે સખિ ? આ પ્રભુ ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ વૈભવ આપે છે, જગતના ઇશ્વર છે, બ્રહ્માદિ દેવોના સમૂહને પણ હર્ષલ છે, પરંતુ નિષ્કિંચન-દીન-ચરણાસક્ત ભક્તોને સદૈવ તુરત વશ થાય છે.

વિવેચન—“અહં ભક્તપરાધીનઃ” હું ભક્તને અધીન છું મ સ્વર્ગાદ્ ભવતિ (ભક્તિમાર્તેન્દકારાઃ—) “તથા ચ ભક્તો ભૂમાન્ સ્વાધીનીકરોતિ x x x x x ભગવાન ભક્તભક્તિ-માન્” ભક્ત મૂખા-ભગવાન-ને વશ કરે છે-ત્યારે તે ભગવાનને વશ કરે છે ત્યારે શોભા અધિક થાય છે “સોઽનુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ વ્રાહ્મણા વિપશ્ચિતા” આ શ્રુતિવાક્યમાં બ્રહ્મની સાથે ભક્ત સર્વ કામોને ભોગવે છે. આ તૃતીયાન્ત શબ્દથી બ્રહ્મની ગૌણતા અને ભક્તની મુખ્યતા સ્પષ્ટ જણાય છે. ૧૫

મૂલમ—બ્રહ્મેશ્વરેન્દ્રવિબુધસ્તુતપાદપદ્મઃ

પદ્માલયાસુકરપટ્ટવલાલિતાદ્ગ્નિઃ ॥

અદ્ગ્નિસ્મૃતિં વિદધતો વરણસ્ય કર્તા

કર્તા સમં વ્રજજનૈર્વિવિધાં સ લીલામ્ ॥૧૬॥

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મા; શંકર, ઇન્દ્ર, અને દેવો જેમના ચરણ કમલની સ્તુતિ કરે છે, અને લક્ષ્મીજી હસ્તવલ્લવથી જેમના ચરણ ચાંપે છે, (હે સખિ ?) વ્રજજનો સાથે વિવિધ લીલાને કરનારા આ પ્રભુના ચરણકમળનું જે ભક્ત સ્મરણ કરે છે તેનું વરણ પ્રભુ કરે છે. ૧૬

મૂલમ્-સૂક્ષ્મેષુ જન્તુષુ ગતસ્તદ્ગોરણીયાન્

બ્રહ્માણ્ડતોઽપિ વિપુલો મહતો મહીયાન્ ॥

વેદાન્તવાગ્મિદધાતિ વિદન્તિ ભક્તા

માયાવશા અનુભવે પ્રભવઃ કથં સ્યુઃ ॥૧૭॥

*ભાવાર્થઃ—સૂક્ષ્મ જન્તુમાં લગવાનું આણુમાં આણુ છે, અને બ્રહ્માણ્ડથી પણ વિપુલ-બૃહત્-મોટામાં મોટા છે-આણું વેદાન્ત વાણી કહે છે. અને તેનો અનુભવ લક્ષ્મણે જ થાય છે. માયાના ઝપાટામાં આવેલા મનુષ્યો લગવાનું અનુભવ મેળવવા ક્યાંથી સમર્થ થાય ? ૧૭

મૂલમ્-દેવસ્ય યા ગુણમયીહ દુરત્યયા ચ

માયાવિદામપિ વિમોહકરી નિતાન્તમ્ ॥

વિક્ષેપજાલજનની વિવિધં પ્રદર્શય

સન્માર્ગવર્તિન ઇયં કુરુતેઽન્તરાયમ્ ॥૧૮॥

ભાવાર્થઃ—આ દેવની ગુણમયી, દુઃખથી તરી શકાય એવી, માયાવિદોને પણ અત્યન્ત મોહ કરનારી, હંમેશાં વિક્ષેપ જાલને પાથરનારી, અનેક વ્યામોહ દર્શાવનારી, માયા સન્માર્ગે વર્તનારાઓને અન્તરાય કરે છે.

વિવેચન—રામાનુજાયે માયાને આશ્ચર્યાત્મિક કહે છે.

* “અગોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્” इति श्रुतिः

ભારકરાચાર્ય અર્થશૂન્ય પ્રત્યય-વિશ્વાસ-ખાત્રી-નેને માયા કહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી માયા શબ્દનો અર્થ સિદ્ધાન્તમાં નીચે પ્રમાણે માનવો, એમ આગા કરે છે.

ભગવાનનું સામર્થ્ય વિશેષ તે માયા, અષ્ટમ સ્કન્ધમાં “નટવન્મૂ-
ઢમાયાભિઃ માયેશાજ્ઞો જિગીષસીતિ” “પ્રથમસ્કન્ધમાં અપશ્યત્ પુરુષે
પૂર્ણ માયાઋચ તદુપાશ્રયામ્ । યયા સંમોહિતો જીવઃ આત્માનં ત્રિ-
ગુણાત્મકમ્ । પરોઽપિ મનુતેઽનર્થ તત્કૃતં ચાભિપચતે ” “પૂર્ણ
પુરુષ અને તેમને આશ્રય રહેલી માયાને જોઈ જે માયાથી મોહ
પામેલો જીવ ત્રિગુણથી પર એવા આત્માને ત્રિગુણાત્મક માને છે અને
માયાએ કરેલા જે જે અનર્થ છે તેને ભોગવે છે. ”

આ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે “ઈન્દ્રિયની જે વ્યાપ્તિશક્તિ
તે માયા જાણવી.

ભાષ્યપ્રકાશ ૩-૨-૩

માયાનું કાર્ય ભગવાનનો આશ્રય કરાવવો અને જીવને વ્યાપ્તિ
કરવો એમ બંને છે. તત્ત્વદીપિકા અ. ૪-૬ મા કહે છે કે-માયા શબ્દ
ઘણા અર્થમાં વપરાયેલો છે. ભગવાનના સર્વભવનસામર્થ્યને માયા
કહે છે. ભગવાનની વ્યાપ્તિ શક્તિ તેને માયા કહે છે. ઐન્દ્રજલિક
વિદ્યા તેને પણ માયા કહે છે. અને કાપટયાદિકને પણ માયા કહેવામાં
આવે છે. વિત્તને પણ માયા શબ્દ કહે છે. પરંતુ માયા એ ભગ-
વાનની શક્તિ છે તેમાં વિવાદ છે જ નહિ, તે ઉપરાંત માયા ખીણુ
પણ કામ કરે છે.

શ્રીરૂપત્વાચ્ચ તદ્રૂપમાકૃતિઃ સ્ત્રી નિગદ્યતે

સ્વભોગાય તથા દૈત્યમોહાય ચ સદા હિ સા ।

પ્રભુસેવકરીત્યાદિ ભક્તિમાર્ગે નિરૂપણમ્ ।

શ્રીરૂપ હોવાથી તેની આકૃતિને શ્રીરૂપે વર્ણવી છે. પ્રભુને સ્વભોગાર્થ અને દૈત્યને વ્યામોહ કરવાને તે ઉપયોગી છે. પૂર્વોક્ત બે કામ કરી તે પ્રભુની સેવા કરે છે. અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહે છે કે—

શ્રિયા પુષ્ટયા ગિરા કાન્ત્યા કીર્ત્યા તુષ્ટયેલયોર્જ્યા ।

નિધયાઽવિદ્યા શક્ત્યા માયયા ચ નિષેવિતમ્ મા—સ્કં—૧૦

વિદ્યા અને અવિદ્યા રૂપ ભગવાનની શક્તિ માયાથી ભગવાન સેવામલા છે. માયા બહુ જ દુસ્તર છે. વ્યામોહ કરનારી છે. આ માયાને જીતવામાં આવે તો આ જ માયા પરમપદ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

દૈવી હેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ગીતા. અ—૭

માયાને સૂક્ષ્મ અને પ્રકૃતિ પણ કહે છે. યદ્વદ્ઘાથી પ્રાપ્ત થએલી, સ્વકીય, સદ્, અસત્, દૈવી, દુઃખથી બાણી શકાય એવી, માયાને બે પતાબવ કરે તો સ્વરૂપ-અલ્પતા-પ્રાપ્ત થાય છે. ગીતામાં પણ ભગવાન એમ જ કહે છે, ગુણુમયી દૈવી માયા દુઃખથી તરી શકાય એવી છે, પરંતુ જે મારે શરણે આવે છે તે આ માયાને તરી શકે છે.

સત્ત્વદિ ગુણો ભગવાનમાંથી જ પ્રકટ થએલા, પરંતુ વૈચિત્ર્યાર્થ માયામાં સ્થાપન કર્યા, તેથી તે ગુણુમયી કહેવાય છે. ભગવાન અને ભગવાનની શક્તિ ઉભય ભિન્ન છે એમ ન માનવું, શક્તિ અને શક્તિ-માન એક જ છે, ભગવાન અને ભગવાનતા ધર્મ એક જ છે, એવું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરી ગયા, તેમ શક્તિ પણ અભિન્ન જ છે.

માયા (શ્રીસુબોધનીજી).

શંકા:—ન્યારે કૃષ્ણાવતારમાં સર્વ સામગ્રી સહિત ભગવાન પ્રકટ થયા તે વખતે સમગ્ર સૃષ્ટિનો મોક્ષ થઇ ઉદ્ધાર કેમ ના થયો!

સમાધાન—ભગવાને પોતાની માયાને અંશે કરીને પ્રકટ કરી હતી, આ માયાથી જીવને સંમોહિત કરી દે છે, જે જીવને જેટલે અંશે ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેટલે જ અંશે પોતાની માયાનું અપસરણ પણ કરે છે, કૃષ્ણાવતાર વખતે માયાને પ્રકટ થવા ભગવાને જે આસા આપી હતી, તેનું પ્રયોજન આ જ છે.

વ્યાપક વિષયનું પ્રાકટ્ય થશે તે માયાનું પ્રાકટ્ય કરીને જ થશે. વ્યાપક વિષય મનુષ્યના સ્વરૂપથી પ્રકટ થશે, તેથી માયા પણ મનુષ્યાકૃતિથી પ્રકટ થશે, અર્થાત્ માયાની આકૃતિ અને પરિમાણ વિષયની આકૃતિ અને પરિમાણની સમાન જ થશે. આ માયા ભગવતી છે, ભગવત્કૃપાએ કરીને માયાને પણ ઐશ્વર્યાદિ છગુણની સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત થએલી છે, તેથી સ્વસ્થાનનો ત્યાગ કરી માયા પણ અંશથી પ્રકટ થશે છે. જેમ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે અને સર્વ સામર્થ્યવાન છે. તેમ માયા ભગવતી છે, સર્વ સામર્થ્યવતી છે, તે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં રહે છે, અને કૃષ્ણાવતાર વખતે પ્રકટ પણ થશે તો પણ માયામાં રહેદ પડ્યો દહેવાય નહિ, એવા અતૈકિક ગુણ માયામાં છે. માયા ભગવાનની સાથે જ પ્રકટ થઇ છે, તેથી સર્વની મુક્તિ થઇ નહિ જે કેવલ પુરુષોત્તમ જ પ્રકટ થયા હતા તો સર્વ મુક્ત થઇ જાત જ. સર્વને મોહ પમાડનારી માયાને ભગવાનની આસાથી પ્રકટ થવું જ પડે છે. ભગવદાસા તો માયાને માથે ચઢાવવી જ પડે છે. ભૂતલ ઉપર શ્રીયશોદાજીને સ્તન્ય (દુધ) બલદેવનું સંકર્ષણ (ગર્ભને ખેંચી અન્યત્ર

સ્થાપવો,) કંસને મોહ કરવો, વસુદેવને મુક્ત કરવા વિગેરે સર્વ કાર્યો માયાએ ક્યાં છે. “કાર્ય યશોદાયાઃ સ્તન્યં સદ્કૃષ્ણ કંસાદિ-
વ્યામોહઃ વસુદેવાદિમોચનમ્” સ્કં-૧૦-૧-૨૫ (૧૮)

પ્રભુને શરણે રહેલા ભક્તોથી માયા સુખે તરી શકાય છે.

મૂલમ્—યે તં ત્વનન્યમનસઃ શરણં વ્રજન્તિ

તામહ્નસા સુમતયઃ પ્રભવસ્તરીતુમ્ ॥

યા દુસ્તરેતરનૃણાં હરિયોગમાયા

કૃષ્ણાત્મનાં ભવતિ વત્સપદં સતાં સા ॥૧૯॥

ભાવાર્થ—જે બુદ્ધિશાલી અનન્ય મનવાળા ભક્તો શ્રી-
કૃષ્ણચન્દ્રને શરણે જાય છે તે ભક્તો પોતાના બલથી આ
માયાને તરવાને સમર્થ થાય છે, કારણકે હરિની (શક્તિ
રૂપ) આ યોગમાયા અભક્તથી તરી શકાતી નથી, અને
શ્રીકૃષ્ણને શરણે રહેલા ભક્તો તે વાછરડાના પગલાની
માફક માયાને તરી જાય છે, ૧૯

વિવેચન—“ મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ”
ગીતાજીમાં કહે છે જે મારે શરણે આવે છે તે માયાને તરી જાય છે.

શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે ગીતાજીમાં શરણુમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે.

મૂલમ્—સ્વીયાનનન્યમનસઃ સ્વયમુદ્દિધીર્ષુ-

ર્થમાન્નિષિધ્ય કુહ્તે શરણોપદેશમ્ ॥

કાંશ્ચિદ્દયાલુગુરવઃ શરણાગતાન્સ્વાન

કુર્વન્તિ કૃષ્ણપદપદ્મરજોવિલુબ્ધાન ॥ ૨૦ ॥

ભાવાર્થ—અનન્ય મનવાળા સ્વકીય લક્તોને સ્વયં ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અન્ય સર્વ ધર્મોના નિષેધ કરી શરણુનો ઉપદેશ આપે છે, તેમ જ દયાલુ ગુરુઓ પણ શરણુ આવેલા કોઈ લક્તોને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણ કમલની રજના લોલુપ બનાવે છે. ૨૦

વિવેચન—સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष્યામિ મા શુચ ॥

હું અણુન? સર્વ ધર્મને ત્યજીને મારે શરણુ આવ હું તને સર્વ પાપમાર્થી મુક્ત કરીશ શેય મા કર ! ૨૦

મર્યાદા પુષ્ટલક્તોને શરણુપદ્મ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે.

મૂલમ્—કેचित્સદા ભગવતઃ સ્મરણેન પૂતાઃ

સ્તુત્યા ભવન્તિ વિમલાઃ શ્રુતયો યથા વા ॥

યજ્ઞૈશ્ચ શુદ્ધમતયો યતયો હિ જાતા-

સ્તે પ્રાપ્નુવન્તિ ભગવચ્છરણોપદેશમ્ ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ—કેટલાક લક્તો સદા ભગવાનના સ્મરણથી પવિત્ર થયા, અને કેટલાક લક્તો શ્રુતિવત્ સ્તુતિથી પવિત્ર થાય છે, યતિ યજ્ઞથી શુદ્ધમતિ થયા, આવી રીતે નિષ્પાપ જને

જ શરણુમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શરણુનો ઉપદેશ અહણુ કરે છે.

વિવેચન—શ્રુતિએ ભગવાનની સ્તુતિ કરી પ્રસન્ન કર્યા, અને વરદાન મેળવી શ્રુતિરૂપા ગોપીજન બન્યા, પાપરહિત થયા વગર ભક્તિ-માર્ગમાં પ્રવેશ થતો જ નથી, નિષ્પાપ જન જ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, એવું “ સમ્પરાયે તત્તદ્વ્યામાવાત્તથાહિ અન્યે ” આ સૂત્રના અણુભાષ્યમાં સિદ્ધ કર્યું છે.

“ જન્માન્તરસહસ્રેષુ તપોધ્યાનસમાધિભિઃ ॥ નરાણાં ક્ષીણ-પાપાનાં કૃષ્ણે ભક્તિઃ પ્રજાયતે ” જ્યારે હજારો જન્માન્તરમાં તપ, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરેથી પાપક્ષીણ થાય ત્યારે ભગવાનના ભક્તિ થાય છે. ત્યારે જ શરણુપદેશ મળે છે. ભગવાનમાં શરણુ જવાની યુદ્ધિ દેવીશ્રવ શિવાય થતી જ નથી, વસ્તુ તસ્તુ પ્રભુ સર્વકરણુ સમર્થ છે. ભગવાન તો કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે. જ્યારે ભગવાન વિરૂદ્ધ સાધનથી પણ ઉત્તમ ફલ અર્પે છે ત્યારે ભગવાન અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે એમ દશ્ય થાય છે. ગોપીજનોને કામથી; કંસને બયથી; સંબંધથી વૃષ્ણુઓને અને શિશુપાલને દેવથી, આમ બાધક પણ સાધક કરી તેઓને તાર્યા, પરંતુ મર્યાદા પુષ્ટિમાં જોનો અંગી-કાર છે તેને તપ ચંદ્ર વિગેરે કરાવી તે તે દ્વારા તેમનો પાપનાશ કરી શરણુમાર્ગમાં સ્વીકારે છે. મર્યાદા પુષ્ટિ કે પુષ્ટિમાં અંગીકાર કરે પણ એટલું તો નિસંશય જ છે કે ઉભયમાં પાપરહિત ભક્તનો પ્રવેશ છે. મર્યાદાપુષ્ટિમાં સાધન કરાવી પાપનાશ કરે તો પુષ્ટિમાં પોતે જ પોતાના પ્રમેય બલથી ભક્તના પાપનો નાશ કરી દે છે. ૨૧

* “ કામાદ્ ગોપ્યોં મયાત્ કંસઃ ” इत्यादि.

ભક્ત આગળ માયાનું પ્રાબલ્ય નથી.

મૂલમ્—કૃષ્ણાનનં શરણભાવનયા સ્મરન્તઃ

સર્વત્ર લોષ્ટવદવેત્ય વિરક્તિમન્તઃ ॥

ધ્યાનાત્મદર્શનસુખે ચ જીતં વદન્ત-

સ્તેષાં કરોતિ કિમવચ્ચમિયં તુ માયા ॥ ૨૨ ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિન્દને શરણુભાવનાથી રમરણ કરતા, સંસારના સર્વ પદાર્થને આસક્તિરહિત લોષ્ટવ-ત્* દેખીને વિરક્તિવાળા, અને ધ્યાનથી મેળવેલા પ્રભુના દર્શન સુખમાં જ જય મેળવવા જેટલો આનંદ માણતા પ્રેમમસ્ત ભક્તોનું માયા શું બગાડી શકે ? ૨૨

ભૂમા ભગવાન્નાં દર્શન એ અતુર્થ પુરુષાર્થ છે.

મૂલમ્—પશ્ચાત્ પુરોઽથ ઉપરીહ ચ પાર્શ્વયોર્વા

શ્રીકૃષ્ણમેવ પરિપશ્યતિ કૃષ્ણચિત્તઃ ॥

સર્વાત્મભાવમધિગમ્ય હરીક્ષણં ચ—

ભૂમૈવ તં વદતિ તત્ત્વરમઃ પુમર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણનું વ્યસન લાગેલા ભક્તો પોતાની પાછળ, ઉપર, નીચે, પોતાની આબુખાબુ, સર્વત્ર

* લોષ્ટ એટલે પથરા.

શ્રીકૃષ્ણને જ દેખે છે. સર્વાત્માભાવ પ્રાપ્ત કરીને શ્રીકૃષ્ણનાં જે દર્શન થાય તેને શાસ્ત્રમાં ચતુર્થ પુરુષાર્થરૂપ *ભૂમા સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલમ્—તુષ્ટાવ તં શ્રુતિગણઃ પ્રતિસંક્રમેઽમું
નૃત્યા મહાર્થમૃતયાઽરિલવિશ્વપાલમ્ ॥

લીલાસ્થલૈઃ પરિકરૈઃ સહ વિશ્વબન્ધુ—
રાર્વિર્ભવિષ્યતિ સ बोधसि भावतुष्टः ॥૨૪॥

ભાવાર્થ—શ્રુતિગણે અખિલ વિશ્વપાલ આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની મહાન ગંભીર અર્થથી ભરેલી સ્તુતિ કરી, (આ સ્તુતિથી પ્રભુને પ્રસન્ન કરી વરદાન મેળવ્યું હતું કે) પરમાત્મા શ્રીયમુનાજી, વૃન્દાવન, શ્રીગિરિરાજ વિગેરે સર્વવ્રજના લીલાસ્થલ અને પરિકર સાથે તમારા (શ્રુતિઓના) ભાવથી સંતોષ પામી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર પ્રકટ થશે.

વિવેચન—શ્રુતિગણ કહે છે કે—ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिः
यद्रूपं निर्गुणं परं । वाङ्मनोगोचरातीतं ततो नो ज्ञायते तु
तत् ॥ आनन्दमात्रमिति यद् वदन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि देवो वरो हि नः ॥ ભગવાને કહ્યું કે—आना-

* ભૂમાનું સ્વરૂપ અણુભાષ્યમાં લિંગભૂયસ્ત્વાધિકરણમાં અ. ૩. પા. ૩ સૂત્ર-૪૪ થી દશ સૂત્રના સત્તરમા અધિકરણમાં સવિસ્તર પ્રતિપાદન કરેલું છે, વિસ્તાર ભવથી અત્ર લખી શકાય નહિ.

મિનિ વિરિચ્છૌ તુ જાતે સૃષ્ટ્યર્થમુદયતે । કલ્પં સારસ્વતં
પ્રાપ્ય વ્રજે ગોપ્યો ભવિષ્યથ ॥ ૨૪ ॥

ભગવાનની નિરોધ લીલા ભક્તોને અર્થે છે.

મૂલમ્—ભક્તોદ્ધૃતૌ કૃતમતિસ્ત્વવતીર્ય લાંકે
લીલાં સ લોકશમલધયણાં વિધતે ॥
પ્રેમ્ણા યયા હૃદયતો ધૃતયા સ ર્દેશ
આકૃષ્યતે વિપુલચેતસિ કીર્તિપૂતે ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ:—ભક્તોને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી જ જન-
લોકમાં અવતરી લોકના પાપને દૂર કરે એવી લીલાઓ
ભગવાને કરી, આ લીલાને પ્રેમથી જો હૃદયમાં ધારણ કરે-
મનન કરે તો—ભગવાનના ગુણગાનથી પવિત્ર થયેલા ભક્તના
હૃદયમાં ભગવાન આકર્ષાય છે. ૨૫

આસુરીજનને ભગવાનનું ભાન નથી.

મૂલમ્—આનન્દમાત્રસકલાવયવોઽસ્થિલેશો
ભૂમૌ કૃતાવતરણોઽતુલભક્તભાગ્યઃ ॥
સામાન્યજીવ ઇવ કર્મવશો નિયન્તા
માયાવિલુપ્તમતિભિઃ કથિતો નુ કૈશ્વિત્ ॥ ૨૬ ॥

ભાવાર્થ:—આનન્દમાત્ર સકલ અવયવવાળા જગ-
દીશ શ્રીકૃષ્ણઅન્દ્ર મહદ્ભાગ્યવાન ભક્તોના અર્થે ભૂમિ

ઉપર અવતાર્યા છે. આ પરબ્રહ્મ જગન્નિયન્તા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને માયાથી લુપ્ત મતિવાળા આસુરી જનો સામાન્ય જીવવત્ કર્મ-વશ માને છે.

વિવેચન—“ અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવં અજાનન્તઃ ” “ જન્મકર્મ ચ મે દિવ્યમ્ ” (ગીતા.)

“ મૂઢ-મૂર્ખ-જનો મને સામાન્ય જીવવત્ પ્રાકૃત શરીરવાળો કહે છે. મારા પરમબ્રહ્મના ભાવને તોઆ સમજતા નથી. ” માફ જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે, અલૌકિક છે. ” (ગીતાજી.) ૨૬

મૂલમ્—યત્પાદપન્નમકરન્દજુષશ્ચ સન્તઃ

સર્વત્ર નિર્વિધિનિષેધપથા ભ્રમન્તિ ॥

પુણ્યેનસાં યદિ મહાત્મસુ નાનુવૃત્તિ-

સ્તર્હીશ્વરસ્ય તુ કુતઃ સકલાત્મનઃ સા ॥૨૭॥

ભાવાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણકમળની રજને સેવનારા સન્તો સર્વત્ર જગત્માં વિધિ નિષેધરહિત ફરે છે. આવી રીતે મહાત્મા પુરુષોની પાછળ પાપ અને પુણ્ય અનુસરતાં નથી, તો સકલ જગત્ના આત્મા પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણમાં તે પાપ પુણ્ય શી રીતે અનુસરે ? (આસુરી જનોને ભગવાન સામાન્ય જીવવત્ લાગે છે. પરમ તત્ત્વ તો વિષુદ્ધો જાણે છે.)

મૂલમ્—યં નિત્યસિદ્ધમિદં ભક્તિયુતા ભજન્તિ

કેચિદ્વદન્તિ તમજોપહિતં વ્રજેશમ્ ॥

માયા યતઃ સ્વલુ પરૈતિ વિલજ્જમાના

માયાવૃતઃ સ કથમેષ પરાત્પરઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

ભાવાર્થઃ—ભક્તિયુક્ત ભક્તો શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને નિત્ય સિદ્ધ કહે છે, કેટલાક માયાથી ઢંકાયેલા વૃજેશ કહે છે, માયા તો જે શ્રીકૃષ્ણના સન્મુખ લગ્ન પામી દૂર ખસી જાય છે; એવા પરથી પર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર માયાવૃત્ત કેમ કહેવાય ? ૨૮

ભગવાનમાં અપ્રાકૃત ગુણ છે.

મૂલમ્—યે પ્રાકૃતા ગુણગજા નદિ તેષુ તસ્મિન્

સ્વાભાવિકાગ્વિલગુણા નિવર્સન્તિ તત્ર ।

સન્યાદિભિર્દૃગ્નિન્યનિવાસિભિઃ સ્વઃ

કિં માયિકઃ કથયિતું હમ ઇષ સદ્ધિઃ ॥૨૯॥

ભાવાર્થઃ—જે પ્રાકૃત ગુણો છે તે ભગવાનની અંદર નથી, (તેથી તે નિર્ગુણ કહેવાય છે.) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રમાં સ્વાભાવિક અપ્રાકૃત ગુણ રહેલા છે (તેથી તે સગુણ કહેવાય છે.) અન્યમાં ન રહે એવા સત્યાદિક ગુણો ભગવાનમાં રહેલા છે તેથી ફરી વિદ્વાનો ભગવાનને માયિક કહી શકે એમ નથી. ૨૯

વેદાન્તમાં શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ કહે છે.

મૂલમ્—વેદા યદીયપદમેવ નિરૂપયન્તિ

વેદ્યઃ સમગ્રનિગમૈરપિ કૃષ્ણ એવ ॥

વેદાન્તકૃષ્ણતિરહસ્યવિદેવ સંર્ગસ્ત

મુક્તોપસૃપ્ય ઇતિ તં ધ્યાનમ્ ભજન્તિ ॥ ૩૦ ॥

ભાવાર્થ:—વેદો શ્રીકૃષ્ણના જ ચરણકમળનું નિરૂપણ કરે છે, સમગ્ર વેદથી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું જ જ્ઞાન મેળવાવાનું છે. ભગવાન જ વેદાન્ત રચનાર છે, અને ‘વેદનું’ રહસ્ય જાણનાર પણ આપ જ છે. જ્ઞાની જનો ભગવાને મુક્તોપસૃપ્ય—મુક્ત જનથી મેળવી શકાય એવા—કહે છે અને ભજે છે. ૩૦ હવે આ શ્લોકમાં ભગવાનની કીડા-કીડા-નિરોધને અર્થ છે, એનું સૂચવે છે.

મૂલમ્—આનંદવિગ્રહસમગ્રગુહાશયો ય:

સૌન્દર્યશેવધિરયં નયનાંગણે ન: ॥

કુર્વન્ નિવાસમનિશં વ્રજભૂમિભાજાં

ક્રીડન્ વિહારકુશલઃ કુરુતે નિરોધમ્ ॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ:—આનન્દ માત્ર કરપાદ, મુખ અને ઉદર વિગેરે જેમનું છે એવા, અને સૌન્દર્યના સમુદ્ર, વિહારકુશળ, આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર અમારા વજવાસીઓના નેત્ર રૂપી આંગણના આગળ હંમેશાં નિવાસ કરતાં અને ખેલતાં અમારો નિરોધ તે કરે છે.

વિવેચન—ભગવાન સાક્ષર છે તેમ નિરાક્ષર પણ છે. સાક્ષર એટલે “રસો વૈ સઃ” “આનન્દમયોમ્યાસાત્” ઇત્યાદિ શ્રુત્ય-

કત પ્રમાણથી આનન્દમય રસધન આકાર જેમનો સિદ્ધ થાય છે, સાકરની પુતલી સર્વત્ર એક જ સ્વરૂપ છે, તેમ ભગવાન સર્વત્ર આનન્દમય છે- ‘સર્વતઃ પાણિપાદાન્તં સર્વતોક્ષિ શિરોમુખં’ આ શ્રુતિ આકાર સમર્પક આનન્દ જ અર્થ કરે છે, નિરાકારનો અર્થ જ એ છે કે- પ્રાકૃત આકાર રહિત તે નિરાકાર. ‘‘પ્રાકૃતૈતાવત્ત્વં હિ પ્રતિષ્ઠતિ તનો બ્રવીતિ ચ મૂયઃ’’ આ બ્રહ્મસૂત્રનો એ જ આશય છે, તે નિઃસિમ રસપ્રચુર આનન્દધન છે, સાકાર બ્રહ્મ બુદ્ધ અને નિરાકાર બુદ્ધ એવું વેદનું માનવું નથી, માયાથી બ્રાન્ત થઇ માયાથી બ્રહ્મ એવું સાકાર ભાસે છે, એવું માયાવાદીનું બોલવું તે વ્યાસસૂત્રથી વિરુદ્ધ છે.

જે વાક્યમાં બ્રહ્મતા ધર્મનો નિષેધ છે તેજ વાક્યમાં પુનઃ પ્રતિપાદન છે આવા આનન્દધન પરમાત્મા રસિક પુરુષોત્તમ ભક્તોનો નિરોધ કરવાને લીલાર્થ પ્રકટ થાય છે, આ લીલાથી ખરેખર નિરોધ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધોક્ત સર્વ લીલા નિરોધને માટે જ છે. જે ભગવાન પ્રકટ થઇ સ્વકીય લીલા ન દર્શાવે તો ભક્તો શાના ગુણગાન કરી પોતાનો નિરોધ કરે. પ્રકટ થયા પછી યશોદાજી ન દરાયજી વ્રજજનો ઉદ્ધવજી કંસ વિગેરે સર્વનો નિરોધ પોતાની અંદર કર્યો, ગોપીજનોનો નિરોધ કરી અપરિમિત સર્વોત્કૃષ્ટ ફલ આપ્યું. સારાંશ કે ભગવાનની લીલા એ ભક્તોના નિરોધ કરવાને અર્થ છે એમાં એ મત છે નહિ. દશમસ્કંધના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણ બોધિનીજીમાં નિરોધનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

નિરોધનો અર્થ—શક્તિઓની સાથે આત્માનું એટલે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું અનુશયન (એટલે અનુકૂલ સ્થિતિ સર્વ લીલા-સાધક સ્થિતિલીલા) તે નિરોધ. આમ શુદ્ધેવજી કહે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી તેના ઉપર કહે છે કે—દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓ સહિત જગતને વિષે હરિ-શ્રીકૃષ્ણનું ક્રીડન એ નિરોધ. અર્થાત નહિ વિચારી શકાય, નહિ તર્ક કરી શકાય, નહિ ભણી શકાય એવી નિજ શક્તિઓ સહિત જગતને વિષે શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ, શ્રીકૃષ્ણની ક્રીડા, શ્રીકૃષ્ણ પોતાની વિવિધ શક્તિઓ સહિત જગતને વિષે શ્રીકૃષ્ણની પ્રાકટ્યાદિ લીલા એ નિરોધનો ખરો અર્થ છે.

આત્માનું અનુશયન એ નિરોધ, એવો અર્થ થયો તેમાં આત્મા એટલે શું?—

આત્મા એટલે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એવો અર્થ ગ્રહણ કરવો. એમ વેદવ્યાસજી બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદસ્થ પંચમ સૂત્રમાં જ કહે છે “ગૌણચ્છેદ્દાત્મશબ્દાત્” ‘કૃષ્’ સત્તાવાચક છે ‘જ’ નિવૃત્તિ વાચક છે આં બન્ને મલી નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ એવો અર્થ કરે છે “કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વવયસ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ જ મુખ્ય પરબ્રહ્મ છે એવું વર્ણન કર્યું છે, આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું શક્તિઓ સાથે અનુશયન એ નિરોધ એવો અર્થ થયો.

હવે અનુશયન એટલે શું—

અનુશયનમાં અનુ અને શયન એવા બે શબ્દ છે, અનુનો અર્થ ‘અનુરૂપ’ અથવા ‘અનુકૂલ’ એવો થાય છે. “શયન” નો અર્થ સ્થિતિ થાય છે અનુશયન એટલે અનુકૂલ સ્થિતિ.

ઉપરના મુખ્યાર્થ સાથે હવે આ શબ્દાર્થ જોડીએ. શક્તિઓ સાથે નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પુરુષો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની અનુકૂલ સ્થિતિ એનું નામ નિરોધ. શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ લીલાને અર્થ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ લીલાને લાંબક રિત તં કરે છે. ત્યારે હવે નિરોધ એટલે

શક્તિઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણની લીલાનુકૂલ સ્થિતિ, એમ અર્થ નિર્ણય થયો. સ્થિતિ પણ એક જાતની લીલા જ છે, શ્રીકૃષ્ણની સર્વ લીલા સ્થિતિ લીલાને અધીન છે, શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ જ સર્વ લીલા સાધક છે તેથી શક્તિઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણની સર્વ લીલા સાધક સ્થિતિલીલા તે નિરોધ એમ નિશ્ચય થયો. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કોઇ વખત જગદુદ્ધાર કરવા પૂરું અખંડરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ જગત્પાને વિષે જ થાય છે, પ્રપગ્ન્યને વિષે શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થઇ સ્થિતિ કરે છે, જગત્પા શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થઇ સ્થિતિ કરે છે, અને શક્તિઓ સાથે પોતે રમણ કરે છે, એ નિરોધ શબ્દનો સ્પષ્ટ અને સુંદર અર્થ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કર્યો.

હવે નિરોધનો યૌગિક અર્થ કહેવાય છે—

નિરોધ શબ્દમાં ‘નિ’ અને ‘રોધ’ એમ બે ભાગ છે ‘નિ’ એટલે અધિક અત્યન્ત વિશેષ, ‘રોધ’ એટલે રોકાણ, બંધનનો અત્યન્ત રોધ તેને નિરોધ કહેવાય, પ્રપગ્ન્યનું મનથી જરાપણ સ્મરણ નહિ કરતાં ભગવદ્લીલામાં સુદૃઢ થાય તે નિરોધ કહેવાય “ય આસ્તે મનસા સ્મરન્” આ ગીતા વાક્યમાં કહ્યું છે કે કર્મેન્દ્રિયને રોકી રાખે પણ જે મનથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરે તો તે મિ-થ્યાચાર-મૂર્ખ કહેવાય છે. માટે પ્રપગ્ન્યની વિસ્મૃતિ પૂર્વક બંધનનો રોધ ભગવાનને વિષે થાય તેજ પરમ સુખરૂપ છે. ભગવદાસક્તિ રૂપ છે. ભગવદ્લીલામક આસક્તિ થતાં નન્દાદિ ગોપૌ સંસારની વેદના પણ ભૂલી ગયા. એટલું જ નહિ પણ ભગવાનની સાથે શ્યામ, આ-સન, બોલવું, રમવું વિગેરે કરતાં પોતાના આત્માને પણ ભૂલી ગયા એવું આ શ્લોકમાં કહે છે.

इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा
कुर्वतो रममाणश्च नाविदम्भववेदनाम्
शय्यासनाटनालापस्नानक्रीडाञ्जनादिषु

न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णदेवताः ।

આમ ભાગવત શાસ્ત્રમાં નિરોધ સુપ્રસિદ્ધ જ છે.

“ક્રીડા યુક્ત હરિનું પ્રપન્ન્ય વિષે પ્રાકટ્ય થવું” એ નિરોધનો સહ અર્થ છે, અને પ્રપન્ન્યવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસકિત થવી એ નિરોધનો યોગિકાર્થ છે આ બીજો અર્થ ભક્તમાં અને ભગવાનમાં એમ બન્નેમાં ઘટે છે. પ્રપન્ન્યવિસ્મૃતિ પૂર્વક ભગવાન ભક્તમાં આસક્ત થાય છે. ભક્ત ભગવાનમાં આસક્ત થાય છે આમ બે અર્થ થાય છે. ભગવાનની ઉત્તમ ઉત્તમ લીલામાં નિરુદ્ધ થએલો ભક્ત પ્રપન્ન્યનું વિસ્મરણ કરીને ભગવાનમાં આસક્ત થાય છે, ભગવદ્દશ થાય છે, ભગવાન શીવાય તેને ઇતરભાન રહેતું નથી, તેમ આવા પુષ્ટિભક્તની ભક્તિરૂપી લીલાથી નિરુદ્ધ થએલા ભગવાન પણ સર્વ વિસ્મરણ કરીને ભક્તમાં જ આસક્ત થાય છે. ભક્તવશ થઈ જાય છે. “અહં ભક્તપરાધીનઃ” ઇત્યાદિ પોતે વહેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે, ભક્તને ત્યજી બીજે સ્થલે ગતિ પણ કરતા નથી. જો શ્રીમદ્દાશ્વમેધરણુનો આશ્રય કરવામાં આવે તો આધુનિક ભક્તોને પણ આ નિરોધરૂપી મહત્કલ મલે, એમાં નવાઈ નથી જ નિરોધનો અર્થ પ્રલય પણ થાય છે.

“જેમાંથી ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થાય છે તે પર બ્રહ્મ પરમાત્મા આશ્રય છે” આ દ્વિતીય સ્કન્ધના વાક્યમાં નિરોધનો અર્થ પ્રલય કર્યો છે. અત્ર નિરોધનો અર્થ પ્રપન્ન્ય પ્રલય કરવો યોગ્ય પણ છે.

પ્રપગ્ન-પ્રલય અર્થ કરવાથી આપણને દૂષણ નથી, કારણ કે ભગવાન ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થઇને પ્રપગ્ન-વિસ્મૃતિપૂર્વક નિજ આસક્તિનું ભક્તને દાન કરે છે. અને પ્રપગ્નનો લય અથવા પ્રલય કરે છે. ભગવાનમાં આસક્તિ થતાં ભક્તની પ્રપગ્નનો લય થાય છે જ, જ્યારે આ પ્રપગ્ન દેહ લય પામે છે ત્યારે લીલોપયોગી દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તના પ્રપગ્નનો અભાવ થાય નાશ થાય પ્રલય થાય એનું નામ પણ નિરોધ જ કહેવાય છે. આમ શ્રીમદાચાર્યચરણને સંમત છે. ભક્તની પ્રપગ્નને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિએને સ્વરૂપમાં શયન કરાવીને અર્થાત્ તે શક્તિએનો તિરોભાવ કરીને ભગવાન ગિરાજે છે, તેથી ભક્તનો પ્રપગ્ન લય પામે છે. આવો ભાવાર્થ કાઢવાથી આપણે નિરોધનો પહેલો અર્થ કરતાં જે અનુશયન શબ્દ આવ્યો હતો તેનો અર્થ અનુકૂલ શયન એવો કરવામાં આવ્યો હતો, તે અર્થને આ અર્થ મલતો આવે છે, આ ઉપરથી પ્રલય પદનો ખરો અર્થ એ નિકળ્યો કે—

ભગવાન સ્વચ્છન્દ લીલાથી નિરોધ કરવા લાયક ભક્તના દેહાદિક સકલ પ્રપગ્નને વિષે આનન્દ પ્રવેશાવી તિરોહિત આનન્દનો પણ આવિર્ભાવ કરાવે છે, ત્યારે ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરવા લાયક અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. અનેજડતા વાલો દેહ-પૂર્વપ્રપગ્ન-અધો લય પામે છે. આ જ ખરો અર્થ પ્રલયનો છે.

નિરોધના—સ્પષ્ટ ત્રણ અર્થ ઉપર વિવેચન.

૧. પ્રપગ્નને વિષે નિજ શક્તિઓ સાથે ભગવાનની લીલા, તે નિરોધ.
૨. પ્રપગ્ન-વિસ્મૃતિપૂર્વક ભક્તની ભગવાનમાં આસક્તિ, તે નિરોધ.
૩. ભક્તના પ્રપગ્નનો લય, તે પણ નિરોધ.

આમ નિરોધના ત્રણ અર્થ થયા છે. આ ત્રણ અર્થમાં પણ

એક ખુબી છે. આ ત્રણમાં ભગવાનની લીલા એ કરણ છે. ભગવદા સક્તિ એ વ્યાપાર છે, અને ભક્તના પ્રપન્ચનો પ્રલય થવો એ ફલ છે, આ કરણ વ્યાપાર અને ફલ ત્રણેનું નિરોધ શબ્દથી ગ્રહણ થાય છે તેથી એવું સિદ્ધ થયું કે-ભક્તના પ્રપન્ચની વિસ્મૃતિ કરી ભગવાનની આસક્તિ રૂપ નિરોધવ્યાપાર કરીને પોતાના ભક્તનો પ્રપન્ચલય કરીને ભક્તનો રસાત્મક નિરોધ કરે છે. એવી નિરોધની બલહારી છે. અગ્નિના સ્પર્શ શિવાય એકલું કાષ્ટ અગ્નિરૂપ થવા સમર્થ નથી. જ્યારે કાષ્ટને અગ્નિના સ્પર્શ થાય છે ત્યારે તે અગ્નિરૂપ થાય છે, તેમ લૌકિક પદાર્થમાં પ્રભુ જ્યાં જ્યાં પ્રવેશ કરે ત્યાં ત્યાં બ્રહ્માત્મક થાય છે, પ્રકટ સચ્ચિદાનન્દ રૂપ થઈ જાય છે. ભક્તના દેહેન્દ્રિયાદિ સર્વ પ્રપન્ચ ભગવદ્રૂપ થઈ જાય છે દેહાદિકમાં ચૈતન્ય અને આનન્દ પ્રવેશ કરતા જ જડતાદિપ્રપન્ચ ભાવનો પ્રલય જ થઈ શ્વરરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આની દશામાં પ્રપન્ચને વિષે ભક્ત સ્થિતિ કરે તોપણ ભક્તને પ્રપન્ચની અત્યન્ત વિસ્મૃતિ જ થઈ જાય છે. ભક્તના પ્રપન્ચરૂપ હરિ બની જાય છે તેથી પ્રપન્ચમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો આનન્દ જ અનુભવે એવો અલૌકિક દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રપન્ચમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રના આનન્દનો અનુભવ થાય એવો અલૌકિક દેહ આપવાનું સામર્થ્ય શ્રીયમુનાજીનું છે. આ સિદ્ધાન્ત લુલાવવો ન જોઈએ. પ્રથમ શ્વરરૂપ નિરોધનો અનુભવ થાય છે પછી ભક્તનો લીલામાં પ્રવેશ થાય છે, આ નિત્યલીલા પ્રવેશ થાય તેનું નામ આ ભક્તિમાર્ગમાં ખરેખરી આનન્દ સ્થિતિ કહે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તિથી ત્રિવિધ નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. નિરોધથી નિત્યલીલા પ્રવેશરૂપ મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે અને મુક્ત થતાં ભગવાદાશ્રય સિદ્ધ થાય છે. આમ કાર્ય કારણનો સંબંધ છે, માટે ભક્તિ

એ જ ગરીબસી છે. આ નિરોધ નિઃસાધન ભક્તનો દલો છે—

* શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય નિઃસાધન જનનો ઉદ્ધાર કરવાને જ છે. શાસ્ત્રીય સાધનવાલા જીવોનો નિરોધ તો યોગાદિ શાસ્ત્રથી કદાચિત્ થાય તેથી તેમને માટે આ નિરોધનું તાત્પર્ય નથી. પણ નિઃસાધન જનને અર્થ છે. આ પ્રમાણે નિરોધનો અર્થ કર્યો.૧

મૂલમ્—ચાર્વાજપત્રનયનો વનમાલભારી

પીતાંબરાવૃતકટિર્મૃદુપાદચારી ॥

માયૂરપિચ્છરમણીયશિરા મુરારી

રમ્યાવતંસસુષમો નિલદેહધારી ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ—સુંદર કમલપત્ર સમાન નેત્રવાળા, વનવા-
લાને ધારણ કરનારા, કોમલ ચરણથી ચાલનારા, મયૂર-
પિચ્છથી રમણીય દેખાતા શ્રીમસ્તકવાળા, સુંદર કર્ણભૂષણ
ધારણ કરનારા, નિલ દેહધારી, આ મુરારી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે.

મૂલમ્—વિમ્બાધરો મધુરમંજુવચા મુરારિ-

નાદાય વૈ કરમૃદ્ધીતવરેણ્યવેણુઃ ॥

ચન્દ્રાનનઃ કલકપોલલલામરૂપો

ધેનૂર્વનસ્ય ભુવિ ચારયિતું ચરિણુઃ ॥૩૩॥

* નિઃસાધન જનનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રભુ પ્રકટ થયા છે. એ શ્રીકૃષ્ણોદિનીજીમાં વિસ્તારથી વિવેચન છે.

૧ આથી વિશેષ નિરોધ લક્ષણમાં જોવા.

ભાવાર્થ:—ખિંબના સમાન અધરોષવાળા, મધુર
અને સુન્દર ખેલતા, શ્રીહસ્તમાં ઉત્તમ સ્વર કરતા વેણુને
નાદાર્થ ધારણ કરનારા, ચન્દ્ર સમાન મુખવાળા, મધુર કપોલ
(ગાલ) થી સુન્દરરૂપ જેમતું દેખાય છે એવા મુરારિ
શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે વનસ્થલિમાં ગાયો ચારવાને જવાની
ઇચ્છા કરી. ૩૩

મૂલમ્—ભક્તાન્નિજાનુપમરૂપસુધાનિમગ્નાન

સ્વાનન્દભાજ इह कारयितुं यदेशः ॥

વેણું વરં રણયતે મધુરં વનેઽસા-

વન્યોન્યધર્મસહિતા જડચેતનાસ્તત્ ॥૩૪॥

મૂલમ્—કૃષ્ણાસ્યપૂર્ણવિવરોઽકૃત રમ્યવેણુઃ

સિદ્ધાઙ્ગનાસુ કુસુમેષુશરોગ્રપીડામ્ ॥

ગાવો મૃગા વ્રજવૃષા દ્વિજદૃષ્ટાસા—

શ્ચિત્રાર્પિતા ઇવ ભવન્તિ મુદોપકૃષ્ણમ્ ॥૩૫॥

મૂલમ્—કૃષ્ણાધરાર્પિતસુધે સ્વનતીહ વેણૌ

તત્પાદપાંસુમનસઃ સરિતશ્ચ રુદ્ધાઃ ॥

વૃક્ષા લતાશ્ચ સુમનસઃ ફલભારનમ્નાઃ

સત્પ્રેમહૃદયતનવોઽન્તરવિષ્ણવશ્ચ ॥ ૩૬ ॥

મૂલમ્—વંશીરવે શ્રવણમાર્ગગતે ચ તસ્ય

હંસાદયો હંતહંસો નયને નિમીલય

ચિત્તં નિયમ્ય સ્વલુ કૃષ્ણમુપાસતે તે

છાયાં કરોતિ ચ ઘનઃ સુમનોઽભિવર્ષી ॥૩૭॥

મૂલમ્—બ્રહ્મેશ્વરગદિવિબુધા ઉપધાર્ય નાદં

તે કશ્મલં યયુરનિશ્ચિતનાદતત્ત્વાઃ ।

અલ્પીયસી મમ મતિર્ગદિતું ન જાને

વેણોઃ પ્રભાવમતુલં કથયે કથં ત્વામ્ ॥૩૮॥

મૂલમ્—વ્યાસાદયો ભગવતઃ કૃપયા સમાધૌ

વેણોઃ પ્રભાવમનુભૂય ચ વર્ણયન્તિ

આકર્ણ્ય તં રસવિદઃ પ્રવણા ભવન્તિ

પ્રોક્તં ચરિત્રમપિ તસ્ય જનૈરુદારમ્ ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થઃ—આ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ભક્તોને કોઈની ઉપમા ન આપી શકાય એવા અમૃતરસમાં નિમગ્ન કરવાને અને સ્વકીય આનન્દને અર્પવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે વનમાં આ પ્રભુ સુંદર વેણુનાદ કરે છે તે વખતે જડ ચેતનમાં પરસ્પર ધર્મો રકુરે છે. ૩૪

હે સખિ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના મુખારવિન્દથી છિદ્ર પુરાય છે એવો આ સુંદર વેણુ સિદ્ધ-દેવાંગનામાં કામાક્ષની તીવ્ર પીડા કરે છે, ગાયો, મૃગો, વૃષભો, પશુ

વેણુનાદ સાંભળી ચિત્રમાં ચિત્રેલાં હોય એમ હર્ષમાંને હર્ષમાં મુખમાં ગૃહેલા ઘાસને ચાવવાનું ભુલી જઈ શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્ર સમીપ ઉભાં રહે છે. ૩૫

હે સખિ ? જ્યારે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના અધરામૃતથી સિંચાતો આ વેણુ નાદ કરે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણ-કમલરજની ઇચ્છાવાળી આ નદિઓ સ્થિર થઈ જાય છે. વૃક્ષ, લત્તા વિગેરે તો પુષ્પ ફલના ભારથી નમી જાય છે, પ્રેમના આવેશમાં રોમાંચ ઉભાં થાય છે. કારણ કે એ વેણુનાદ સાંભળનાર જડ પદાર્થો પણ અન્તરમાં વૈભવ છે. ૩૬

હે સખિ ? હું વેણુનાદનું કેટલું વર્ણન કરું ? આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનો વેણુરવ સાંભળતામાત્રમાં જ હંસાદિક પ્રાણીનું હૃદય ખેંચાઈ જતાં નેત્રને મીચી ચિત્તને સ્થિર કરી હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની ઉપાસના કરે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ કરનાર મેઘ આ સમયે સુંદર છાયા કરી રહ્યો છે. ૩૭

હે સખિ ? પ્રહ્લાદિ દેવો આ અપૂર્વ નાદને સાંભળીને (ઘણા વિચારમાં પડ્યા) તો પણ નાદના રહસ્યને નહિ સમજી શકવાથી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, તો અદ્ય બુદ્ધિની હું આ અનહદ વેણુના પ્રભાવને તારા આગળ કેવી રીતે વર્ણવી શકું ? તેને વર્ણવાને મારી શક્ત નથી. ૩૮

વ્યાસાદિક પણ ભગવાનની કૃપાથી સમાધિમાં વેણુના પ્રભાવને સમજી શ્રીમદ્ભાગવત વિગેરેમાં વર્ણવે છે, રસજ્ઞો આ વેણુનાદના પ્રભાવને સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત થાય છે, અને તેમના ચરિત્રનું ઉદાર વર્ણન પણ વર્ણવે છે ૩૯

વિવેચન—વેણુનાદનો દ્વાદશધા પ્રભાવ.

“ एव वेणुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ”

‘શ્રીસુબોધનીજી’

હરિની સર્વોત્તમ લીલા વેણુનાદપુરઃસર થાય છે. પ્રથમ વેણુ-
નાદ પછી સર્વોત્તમ લીલા. વેણુનાદના પશુ અધિકારી હોય છે. અન્ય
થા વેણુનાદ ફલિત ન જ થાય. વેણુનાદનું ફલિત દ્વાદશ (૧૨)
પ્રકારે થયું. દેવસ્ત્રી, ગાયો, સરિત, વૃક્ષ, લતા, પક્ષી, મેત્ર, બ્રહ્માદિ
ગોપિકા, હરિણી, દેવ, અને ગાંધર્વમાં થયો* નાદનો અનુભવ પ્રથમ
સ્ત્રીઓમાં કહેવાય છે. સ્ત્રીમાં પ્રાધાન્ય ગણતાં દેવ સ્ત્રીઓ મુખ્ય ગણાય
તેથી પ્રથમ દેવ સ્ત્રીમાં નાદપ્રભાવ પ્રસર્યો. વેણુનાદ પાંચ પ્રકારે
છે. મુખની બે બાજુ કરે, સમતાથી, ઉપર, અને અધઃ, આમ વેણુ ધારણ
કરવાથી પંચધા થાય છે, મુખારવિન્દની બે બાજુ પૈકી વામપરાવૃત્ત
વેણુ તો સ્ત્રીઓને કામોદિપક છે. અને દક્ષિણાવૃત્ત વેણુ સ્ત્રી અને
પુરુષ ઉભયને કામોદિપક છે. દેવોને ઉચ્ચાવૃત્ત વેણુ કામોદિપક છે.
પશુ પક્ષિઓને અધઃપ્રાવૃત્ત વેણુ કામોદિક છે. અને સમતાથી સર્વને
અને અચેતનને કામોદિપક છે. “માનુષ ભાવથી દેવભાવ મહાન છે. તેથી
મનુષ્યાવતારથી દેવસ્ત્રીઓને વખતે ભ્રમ નહિ થાય.” આમ ધારી
પ્રભુએ દેવસ્ત્રીઓને અર્થે વેણુનાદમાં બ્રૂવિલાસ યોજ્યો, વામ બાજુ
ઉપર વામ કપોલ મુકી દક્ષિણ બુકુટિનો વિજ્ઞાસ યોજ્યો, એટલે દેવ
સ્ત્રીને કામોદિપન થાય જ. દેવસ્ત્રીઓને લોભાત્મક અધરનું જ ફલ
મળ્યું છે. વેણુનાદને સાંભળી વિરહક્રોધ જ તેમને પ્રાપ્ત થયો, પર-
માનન્દ નહિ. આ જ કારણથી વેણુનાદ મન્દપ્રકારથી કર્યો. જ્યારે
રન્ધ્રને અંગુલિરૂપર્શ કામલતાથી થાય ત્યારે મન્દસ્વર નાદ થાય

* “ अनुभावस्तु नादस्य स्त्रीषु पूर्वमुदीर्यते ”

જ્યારે રન્દ્રને ગાઢસ્પર્શ થાય ત્યારે તાર નાદ થાય, મધ્યમ સ્પર્શ થાય ત્યારે મધ્યમ નાદ થાય. મુકુન્દ ભગવાનને નાદથી જગતને શુદ્ધ કરી મોક્ષ આપવાનું આ નાદ કર્યો હતો, પરંતુ મોક્ષના અનધિકારીને આ નાદથી કામ જ થયો. આ અનધિકારી દેવસ્ત્રીઓ હતી, વિમાનમાં બેસી આકાશ માર્ગે જતી દેવસ્ત્રીઓ સર્વ સિદ્ધિઓ યુક્ત હતી, ભગવાન શીવાય ઇતર સર્વ અર્પવા સમર્થ હતી. ગાનમાં નિપુણ હતી, તેથી નાદ સાંભળતાં પ્રથમ તો વિસ્મય પામી કે આવો નાદ કોઈ દિવસ સાંભળ્યો નથી, આગલ વધતાં નાદથી અદ્ય કામો-દ્ભવ પાણ થયો, સ્વાર્થ જાણી જાણી પછી લજ્જિત થઈ. કામ વધી ગયો. જેમ છુટારા આગળ મારતી ખીક બિરુ પોતાનું સર્વ સોપી દેછે, તેમ દેવસ્ત્રીએ કામચાલુના મારથી સ્વકીય ચિત્ત સાંપી દીધું, તો પણ કામ વધી પડ્યો. કામ પીડાથી મૂર્છા પણ આવી ગઈ, કટિવસ્ત્ર ખસી ગયું પણ મૂર્છામાં કોને જ્ઞાન રહે છે ? હે પ્રભો ? આવો આપનો વેણુનાદ ? (આવી રીતે પણ વિગેરે જે વેણુનાદનો પ્રભાવ અનુભવ્યો છે તેનું વર્ણન વેણુગીતની શ્રીસુખોદિષ્ટમાં છે.) ૩૯

ભગવાનના બાલચરિત્રાદિનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરે છે.

મૂલમ્--કેચિત્તુ બાલચરિતાનિ મનન્તિ વિષ્ણોઃ

કેચિત્કિશોરચરિતેષુ નિવદ્ધભાવાઃ ॥

કેચિત્સ્મરન્તિ જગદીશ્વરરાજલીલાં

ભક્તાન્પવિત્રયતિ તત્ત્રિવિધં ચરિત્રમ્ ॥૪૦॥

ભાવાર્થઃ—કેટલાક ભગવાનનાં બાલ ચરિત્રનું મનન કરે છે, કેટલાક કિશોર ચરિત્રમાં દૃઢ ભાવયુક્ત છે, કેટલાક જગદીશ્વરની રાજલીલાનું સ્મરણ કરે છે આમ ભગવાનનું ત્રિવિધ ચરિત્ર સર્વત્ર ભક્તોને પવિત્ર કરે છે.

વિવેચન—નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય કર્યા પછી પ્રભાણાત્મક બાલલીલાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને પ્રેમનું દાન કરે છે, પ્રમેયાત્મક ગોચારણાદિ લીલાનો અંગીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને આસક્તિનું કરે છે અને સાધનાત્મક શ્રીગોવર્ધનોદ્ધરણાદિ લીલાનો સ્વીકાર કરીને શ્રીવ્રજજનને વ્યસનનું દાન કરે છે. નિઃસાધન શ્રીવ્રજજનને આ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રભાણરૂપ પ્રેમ, પ્રમેયરૂપ આસક્તિ અને સાધનરૂપ વ્યસનનું સ્વરૂપતઃ દાન કરીને ઉત્તમ ફલ અર્પ્યું, તે ફલ સાધારણ નહિ પરંતુ બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક, પરમ વિમલ, બળનાનન્દાત્મક, પુષ્ટિમહા રસરૂપ શ્રીરાસોત્સવાદિ નિત્ય લીલામાં મધ્યપાતાત્મક, ઉત્તમ રસનું દાન કર્યું. નિરોધના મહત્ફલરૂપ સારસ્વત કલ્પમાં પ્રકટેલા પ્રભુની એકાદશ વર્ષની શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગિય લીલાનો આટલામાંજ સમાવેશ થાય છે.

નિરોધલીલામશ્રિત્ય ભક્ત્યૈ ભક્તેન રૂપિતમ્ ।

બાલલીલાનામપાઠાત્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રેમ જાયતે ॥

આસક્તિઃ પ્રૌઢલીલાયા નામ્નાં પાઠાદ્ ભવિષ્યતિ ।

વ્યસનં કૃષ્ણચરણે રાજલીલાવિધાનતઃ ॥

“ત્રિવિધલીલાનામાવલિઃ”

નિરોધલીલાને ઉદ્દેશીને ભક્તે ભક્ત્યર્થ કહ્યું છે. બાલલીલાના પાઠથી શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાય છે. પ્રૌઢલીલાના પાઠથી આસક્તિ થાય છે, રાજલીલાના પાઠથી શ્રીકૃષ્ણચરણમાં વ્યસન થાય છે.

સ્વકીયેષુ સ્વવિષયકભાવોત્પાદનં યયા લીલયા ક્રિયતે
સા નિરોધશબ્દવાચ્યા. (શ્રીસુવોધિનીજી)

જે લીલાથી ભગવાન સ્વકીયોમાં પોતાનો ભાવ ઉત્પાદન કરે તેને નિરોધ કહેવાય છે. અર્થાત્ ભગવાનની લીલા જ એવી છે કે તેનાથી પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન અને તેનાથી ઉત્તમોત્તમ નિરોધ થાય છે.

ભગવાનને આસ્થપૌગણ્યાદિ અવસ્થાથી લૌકિકત્વ છે ?

શંકા—ઉપાસ્યરૂપમાં આસ્થપૌગણ્યાદિ અવસ્થા પણ કહેવામાં આવે છે, આલ્ય પછી પૌગણ્યાવસ્થા કિશોરાવસ્થા આવી રીતે ભગવદ્-વિગ્રહને વિકારવાળું થાય તો ન્યૂનાધિક ભાવ દોષ લાગે અને સમ્યક્-દાનન્દત્વમાં હાનિ આવે. કારણ કે પ્રભુ તો સદૈવ એકરૂપ છે.

સમાધાન-ભગવાનને શ્રુતિમાં “ સર્વતઃ પાણિપાદાન્તમ્ ” કહેલા છે પ્રભુ સર્વત્ર વ્યાપક છે. ભગવાન “ સર્વરસઃ ” છે. રસાત્મક ભગવાન સર્વ અવસ્થામાં એકરસ એક રૂપ જ છે. ભક્તની દૃષ્ટિએ તેવી અવસ્થા દેખાય છે. તેનું કારણ એકે ભક્તને જેવા રૂપથી લીલા રસનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા અને ભગવાનની લીલા રસનો અનુભવ કરાવવાની ઇચ્છા થાય તે પ્રમાણે ક્રમે યોગમાયાનું અપસરણ કરી ખાલ્યાદિભાવ પ્રકટ કરે છે.

જ્યારે ભગવદ્વિગ્રહ પ્રાકૃત હોય કે કાલોપાધિજન્ય હોય કે ન્યૂનાધિક પરિણામ થતું હોય તો લૌકિકત્વ દોષ આવે પરંતુ તેમ નથી. રસરૂપ ભગવાન સર્વાવસ્થામાં એકરસ છે, એકરૂપ છે.

“ નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ । મૂઢોયં નામિજાનાતિ લોકોમૌમ્યમવ્યયમ્ ” ॥

“ભગવાન યોગમાયાથી સમાવૃત્ત થઈ સર્વને પ્રકાશ થતા નથી. મૂઢ ભોલો અજ્ઞ, વિકારરહિત એવા મારા સ્વરૂપને જાણતા નથી. મારે સ્વકારરહિત ભગવાનમાં શ્રદ્ધાસ દોષ નથી જ. અવરણનો અપસરણ થતાં આપણે ભોલો રૂપ દેખાય તેમ વ્યાપક સમ્યક્દાનન્દ વિગ્રહની

ભગવાનને બાહ્ય પૌગણ્ડાદિ અવસ્થાથી લૌકિકત્વ છે ? ૬૩

આવરણુ ભૂત યોગમાયાનું ક્રમે ક્રમે અપસર કરીને ભક્તોને તે તે લીલા રસનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરવા તે તે અવસ્થા દર્શક રસાત્મક પ્રભુ ભક્ત આગળ પ્રકટ થાય તેને વૃહિહાસ દોષ કોણુ કહી શકશે ?

જ્યાં અવિદ્યાનની અપેક્ષા વગર સ્વયમેવ શુદ્ધ સાકાર બ્રહ્મ આવિર્ભાવ પામે છે. તે બ્રહ્મ સ્વયં પૂર્ણ ભગવાન કહેવાય છે, આ જ શ્રેષ્ઠતા છે. इति व्याप्तेश्च समञ्जसम् ૩-૩-૫

“ અત એવ સર્વતઃપાણિપાદાન્તત્ત્વં સ્વસ્મિન્સ્ફુટં જ્ઞાપયતુમ્ તોકાદિભાવેન આવિર્ભૂવ તેન યાદગ્યાદગ્લીલાવિશિષ્ટં યદ્યદ્ બાલ્યપૌગણ્ડાદ્યવસ્થાવિશિષ્ટં તત્તદ્દૂષં નિત્યમેવેતિ જાનિમઃ ”

इति श्रीप्रभुचरणाः अ. ३.३.३. भाष्यम्

પોતાનામાં સર્વત્ર પાણિપાદન્તત્ત્વ છે એવું સ્ફુટ કરવાને બાહ્યાદિભાવે કરીને પ્રકટ થયા, તેથી જેવી જેવી લીલા વિશિષ્ટ જે જે બાહ્યાપૌગણ્ડાદિ અવસ્થા વિશિષ્ટરૂપ પ્રકટ કરે છે તે તે અમે નિત્ય જ જાણીએ છીએ.

શ્રીમહાપ્રભુજી વેણુગીતના બર્હાપીડ શ્લોકાન્તરૂગત નટવરવર્ણનું વિવેચન શ્રીસુભોધિનીજીમાં કરતાં જણાવે છે કે--

જ્ઞાનમાર્ગીયો એમ માને છે કે-ભગવાન તો હૃદયમાં જ સ્થિતિ કરે છે. વપુ ધારણુ કરી બહાર પ્રકટ થતા નથી. અને સ્વચ્છીજ અતિરિક્ત વપુ જ નથી માટે વપુ ધારણુ એ કેમ સંભવે ?

આ જ્ઞાનમાર્ગીયોની આવી માન્યતા ખોટી છે. જ્ઞાનીને હૃદયમાં જ સુખ થાય છે તેથી જ્ઞાની એમ બોલે છે. ભક્તને પ્રકટ વપુનો અનુભવ થાય છે, બીજોપીજનને અર્થે તો રસાત્મક વપુ ધારણુકરે છે. ભગવદ્-

વપુ વિપ્રયોગ શૃંગારરસઅને સંયોગ શૃંગારરસ એમણે પ્રકારના ઉદયુક્ત શૃંગાર રસાત્મક છે. રસ આકૃતિ રહિત છે. રસ ભાવાત્મક છે તે ભાવાત્મક રસ સ્વકીયમાં જ પ્રકટ કરે છે તેથી લોકમાં તે રસની આકૃતિ-વપુ-ને જાન થતું નથી. વપુ ધારણ કરે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપને બહાર પ્રકટ કરી જે ભક્તની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી હોય તે કરે છે. બ્રહ્મ આ જ કારણથી સાકાર છે. નિત્ય રસાત્મક વપુ ધારણ કરીને પોતે વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. માટે જે જ્ઞાની માત્રક હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો બહાર પ્રકટ દર્શન થાય નહિ. લીલાસ્વાદ પૂર્ણ લેવાય નહિ, બહાર પ્રાકટ્ય થાય ત્યારે જ સર્વેન્દ્રિયી ઉપભોગ થઈ શકે છે. જ્ઞાની કરતાં ભક્તના ભોગમાં આ વિશેષતા છે.

જો કે ભગવાન લૌકિક ચક્ષુથી જોઈ શકાય નહિ એવા છે તો પણ સર્વેન્દ્રિયથી ભોગવવાની ઇચ્છાવાળા વિરહી ભક્તને અર્થે પોતાના સ્વરૂપનું બહાર પ્રાકટ્ય કરે છે. ભગવાન જ વપુ એવો અર્થ નથી પરંતુ ભગવાને ભક્તને અર્થે સ્વાભિન વપુનું બહાર પ્રાકટ્ય કર્યું છે. આવી રીતે જો વપુનું પ્રાકટ્ય ના કરે તો ભગવાનની સાથે ભગવાનની સર્વ ઇન્દ્રિય સહ રમણ કરવાની ઇચ્છા વાલા વિરહી ભક્તને સુખને બદલે દુઃખ થાય, પ્રાણ જાય, માટે ભક્તાર્થ વપુ ધારણ કરે છે. એવું “કઃ અન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્”દત્યાદિ શ્રુતિ સદૈવ એમ જ વહે છે.

ક્રિશ્યમાનાન્ જનાન્ દૃષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।

તદ્દા સર્વસદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બ્રહ્મિઃ ॥

ક્રોધેશ્ચ પામતા ભક્તોને જોઈ કૃપા યુક્ત ભગવાન હૃદયસ્થ સદાનન્દ સ્વરૂપ બહાર પ્રકટ કરે છે.

(આથી વિશેષ વિમંહવાદ છે તેમાં જોવું.)

પ્રમેયરત્નાણ્યવતા ફલવિવેકમાં કહે છે કે “ ભગવાનની નિરોધલીલા ત્રણ પ્રકારની છે, નિરોધવાલા બહતો તામસ રાજસ અને સાત્વિક એ ત્રણ ભેદથી ત્રિવિધ છે. તેમના મનનો નિરોધ કરાવા લોકનુસારિણી ત્રિવિધ લીલા કરે છે, શ્રીસુભોધિનીજીમાં કહે છે કે:—

“સ્વભાવસ્થાન્યથાભાવો ન વૈ શક્યઃ કથંચન ।

અતઃત્રિવિધજીવેષુ ત્રિવિધા ભગવત્કૃતિઃ ”

સ્વભાવને પલટાવવો એ ઘણે ભાગે અશક્ય જ છે આ કારણથી ત્રણ પ્રકારના જીવોમાં ત્રણ પ્રકારની ભગવાનની લીલા છે. આ ત્રિવિધ લીલાથી બહતોને પ્રપંચ બૂલાવીને ભગવાનનાં આસક્તિ થાય છે, આનું નામ પણ નિરોધ જ છે.

इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा

कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविदन् भववेदनाम् ॥

નન્દાદિ ગોપો રામકૃષ્ણની કથા કરતાં અને રમતાં સંસારની વેદના બૂલી ગયા. શ્રીકૃષ્ણમાં અન્તઃકરણ વાલા યાદવોને પ્રપંચ વિસ્મરણ થઈ નિરોધ થયો. તેમ ભગવાનની લીલા—ચરિત્ર કથા—મા ચિત્તાવાલાને પ્રપંચાસક્તિ દૂર થાય છે અને નિરોધ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના આલયચરિત્રનું કીર્તન કરવાથી થતું ફલ.

मूलम्—श्रीकृष्णबालचरितं नितरां प्रगीतं

दूरीकरोति दुरितं हरिभक्तिविग्रम् ॥

સત્ત્વં ચ શોધયતિ હન્યપરત્ર રામં

પ્રેમોદ્ભવં નિરુપમં કુરુતે વ્રજેશે ॥ ૪૧ ॥

ભાવાર્થ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રનું બાલચરિત્ર હર્ષથી અત્યંત ગાવામાં આવે તો હરિની ભક્તિ કરવામાં જે વિદ્યુત આવે, તે વિદ્યુતે દૂર કરે છે. સત્ત્વશુદ્ધિ કરે છે. સંસારમાં જે આસક્તિ હોય તે દૂર કરે છે. અને જેને ઉપમા ન અપાય એવા અત્યુત્તમ પ્રેમને ભગવાનમાં ઉત્પન્ન કરે છે—

શ્રીકૃષ્ણની કિશોર લીલાથી થતું ફલ.

મૂલમ્—સંકીર્તિતા વિમલકૃષ્ણકિશોરલીલા

પ્રાપશ્ચિકેષુ નિશ્ચિલેષુ રુચિં છિનત્તિ ॥

આસક્તિમાલિ ? વિદધાતિ ચ કૃષ્ણરૂપે

તેષાં કથાભજનતો દિવસાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૪૨ ॥

ભાવાર્થ—કામાદિ દોષરહિત વિમલ એવી, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની કિશોરલીલાનું કીર્તન કરવામાં આવે તો પ્રપંચની સર્વ વસ્તુમાંથી રૂચિ કાપી નાંખે છે—

હૈ સખિ ! શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં આસક્તિ કરે છે—અને તે આસક્તિ વાળા ભક્તજનોના દિવસો કથા અને ભજનથી જ નિર્ગમન થાય છે.

રાજલીલાના ફલનું વર્ણન કરે છે—

મૂલમ્—વિશ્વાધિપસ્ય હૃદયંગમરાજલીલા

ગીતા શ્રુતા સ્મૃતિમિતા સુતરાં સુપૂતા ।

દેહે ગૃહે જનયતે પરિપીડકત્વં

તદ્ભાસતે જગતિ નિત્યમનાત્મભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

ભાવાર્થઃ--વિશ્વના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની મનો-
હર પવિત્ર રાજલીલાનું ગાન કરવામાં આવે, સાંભળવામાં
આવે, સ્મરણ કરવામાં આવે તો, દેહમાં ઘરમાં તેને આ સંસાર
પીડા કરનાર છે એવું ભાન થાય છે. અને આ જગત્ તો
કેવલ સદંશ-જડ-રૂપ છે અને આત્મા સચ્ચિદાનન્દ રૂપ
છે. એવું જગત્માં આત્મત્વનું ભાન દૂર થાય છે.

વિવેચન—જગત્ને જ આત્મા માનવો એ જેવું બ્રહ્મદષ્ટિ-
રૂપ છે તેણે જ જગત્માં પરમાત્મા છે, જગત્ પરમાત્મારૂપ છે
એવી રીતે સર્વાત્મભાવ થવો એ બ્રહ્મદષ્ટિનું પરિણામ છે.

વ્યસનદશાનું વર્ણન—

મૂલમ્—एतादृशं प्रभुपदे व्यसनं प्रलभ्य

किञ्चिन्न कृष्णविरही मनुते सुखाय ।

अस्वस्थ एव विकलो भवति क्षणेन

ज्ञानं गुणा भगवतोऽस्य भवन्ति विघ्नाः ॥ ૪૪ ॥

ભાવાર્થઃ--પ્રભુના ચરણારવિન્દમાં આવું ઉત્તમોત્તમ
વ્યસન પ્રાપ્ત કરીને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના વિરહી ભકતને પ્રભુ
શીવાય આ જગત્નું કોઈપણ વસ્તુ સુખરૂપ લાગતું નથી,
પ્રભુના વિરહમાં-વિરહની અતિશય વેદનામાં અસ્વસ્થ અને
વિકલ-ગાંડો-હોય એમ ક્ષણવારમાં થઈ જાય છે. આ વિ-

રહમાં પ્રભુનું જ્ઞાન અને પ્રભુનું ગુણગાન પણ બાધક રૂપ થાય છે.

વિવેચન—શ્રીમહાપ્રભુજી સંન્યાસનિર્ણયમાં કહે છે કે—
વિકલત્વં તથાઽસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં નહિ જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યૈવં
વર્તમાનસ્ય બાધકાઃ વિરહી ભક્તને પ્રભુ શીવાય એન પડતું નથી
તેથી તે વિકલ થઈ જાય છે, અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. આવી રીતે
સ્વાભાવિક જ વિકલતા આવી જાય છે. આવા વિરહી ભક્તને ભગ-
વાનનું જ્ઞાન કરવામાં આવે તો વિરહમાં બાધ થાય, અને ભગવા-
નના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો પણ વિરહમાં બાધ થાય
માટે વિરહી ભક્તને પ્રભુનો વિરહ પરમ રસરૂપ હોવાથી તેના
બાધક સંસ્કારો દૂર રાખવા. ૪૪

ફલરૂપ વિરહદશામાં ભક્તોની સ્થિતિ.

મૂલમ્—સંન્યસ્ય બાધકગણં વિરહાકુલાસ્તે

કૌઙ્ઠિન્યવત્ ક્ષિતિતલે વ્રજગોપિકાવત્ ।

અન્વેષયન્તિ હૃદયાધિપતીશ્મેનં

ચેષ્ટાં કથાં વિદધતેઽસ્ય ચ તન્મનસ્કાઃ ॥૪૫॥

ભાવાર્થ—વિરહમાં જે જે બાધક હોય તે તે સર્વ
વસ્તુનો ત્યાગ કરીને વિરહાકુલ ભક્તો ગોપીજનોની માફક
અને કૌઙ્ઠિન્ય માફક પૃથ્વીમાં હૃદયાધીશ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને જો-
ળવા મંડી પડે છે—અને પ્રભુમાં જેનું મન છે એવા તે ભક્તો
પ્રભુ માફક ચેષ્ટા કરવા મંડી પડે છે, પ્રભુની વાર્તા કરે છે.

વિવેચન—ઇત્યુન્મત્તવત્તો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ ।

લીલા ભગવતસ્તાસ્તા હ્યનુચકૃસ્તદાત્મિકાઃ ॥

સ્કં. ૧૦ અં ૨૭ શ્લોક ૧૬.

જ્યારે વિરહવેદના સહન ન થાય ત્યારે શું કરવું? ૬૯

ભગવાનને ખોળવામાં આકુળ વ્યાકુળ થએલાં, ઉન્મત્ત વચન બોલતાં ભગવાનમાં જ જેમનું મન છે એવાં, ભગવાનની તે તે લીલા કરવા મંડી પડ્યા. તે તે લીલાનું અનુકરણ કરવા મંડી પડ્યાં.

કોઇ પૂતના થયાં તો કોઇ કૃષ્ણ બન્યાં અને સ્તનપાન કર્યું. કોઇ દૈત્ય થઇ અને કૃષ્ણને ઉપાડી ગઇ, વિગેરે અનુકરણ કરવા મંડી પડ્યાં. ૪૫

જ્યારે વિરહ વેદના સહન ન થાય ત્યારે શું કરવું?

મૂલમ્—વિષ્ણોર્વિયોગિજનજીવનમેતદેવ

કુર્વન્તિ કૃષ્ણગુણગાનમહર્નિશં યત્ ।

ચિંતં નિધાય ભગવત્પદપદ્મયુગ્મે

નાત્માનમાત્મનિલયાદિ ચ ચિન્તયન્તિ ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ—શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના વિયોગી ભકતજનોને (વિરહ વેદનામાં જ્યારે જીવન ધારણ કરવામાં અસકત થાય છે ત્યારે) વિરહ વેદનામાં જીવન ધારણ કરવામાં સાધનરૂપ શ્રીકૃષ્ણના ગુણગાનને જ હંમેશાં કરે છે. ભગવાનના જ ચરણારવિન્દમાં જેતું ચિત્ત મગ્ન થએલું છે એવા ભકતોને પોતાનું અને ધરની કોઇપણ વસ્તુનું જ્ઞાન-સ્મરણ-રહેતું નથી.

ભિવેચન—તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસ્તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યઃ નાત્માગારાણિ સસ્મરઃ । ભગવાનને વિષે જ ખોપીજનોના મન ભાગેલાં હતાં, તેઓ ભગવાનની લીલા સંબંધી જ વાતો કરતાં હતાં, ભગવદ્રૂપ થઇ ગયાં હતાં, ભગવાનની પેઠે જ ચેષ્ટા કરતાં હતાં અને ભગવાનના જ ગુણગાન ગાતાં હતાં ।

અને તેઓને પોતાનાં ધર બાર સાંભરતાં ન હતાં, શ્રીસુખોધિની-
જીમાં કહે છે કે—

“ ગુણુગાનથી દુષ્ટ અદૃષ્ટ પણ નાશ પામે છે ” અને દોષ નિવા-
રણમાં હરિતું ગુણુગાન જ સાધન છે. ” દોષ નિવૃત્ત થતાં આપો
આપ પોતે પ્રકટ થશે, એવું ધારી ગુણુગાન કરવા લાગ્યાં.

હરેર્ગાનં પ્રિયં મત્વા જીવનાર્થમપિ પ્રિયાઃ

સ્વસંદેહાત્ મિલિતા જગુર્નાનાવિઘ્નિર્ગુણૈઃ

શ્રીસુ૦ કારિકા. ॥ ૪૬ ॥

હવે વ્યસન કેવા ક્રમથી થાય છે તે જણાવે છે—

મૂલમ્—પ્રેમેતિ વક્તિ વિબુધઃ પ્રથમા દશા સા

આસક્તિરેવ કથિતા તુ દશા દ્વિતીયા ॥

પ્રેમૈવ પાકસમયે વ્યસનત્વમેતિ

ત્રેધા બુધૈર્નિગદિતં પ્રિયતાસ્વરૂપમ્ ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થઃ—પંડિતો વ્યસનની પ્રથમાવસ્થાને પ્રેમ કહે
છે, બીજી અવસ્થાને આસક્તિ કહે છે, અને પ્રેમની પરિ-
પાકાવસ્થાને વ્યસન કહે છે. આ પ્રમાણે પંડિતો ત્રણ પ્રકારે
પ્રેમનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

વિવેચન—ભક્તિવર્ધિનીમાં કહે છે કે—“ તતઃ પ્રેમ તથા-
સાક્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥ કીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે ॥ ૪૭

પ્રેમ અવર્ણનીય છે—

મૂલમ્—પ્રેમામલં સ્વલુ વિદાં વચસામવચ્યં

જાનન્તિ તત્કલ્પનમાગ્યવતાં યનાંસિ ॥

મૂર્કૈર્યથાશિતમપીદમવર્ણનીયં

પાત્રે કચિદ્વિલસતિ વ્રજગોપિકાવત્ ॥ ૪૮ ॥

ભાવાર્થ—આ નિર્મલ પ્રેમ પાંડિતોના વચનથી વ-
ર્ણવી શકાય એવો નથી, કોઈ મહાન ભાગ્યશાલીનાં મનને
જ આ પ્રેમનો અનુભવ થાય છે. જેમ મૂળો માણસ પો-
તાનું જમેલું પોતે વર્ણવી શકતો નથી, તેમ ખરેખર અ-
નિર્વાર્ણ્યનીય આ પ્રેમ વ્રજગોપિકા જેવા કોઈ પાત્રમાં જ
રહે છે.—૪૮

નિર્ગુણ-માનસી-સેવા

મૂલમ્-પ્રેમાભિધાનમપરં કથિતં તુ સેવા

ગદ્ગામ્ભસોઽન્ધિમિવ યત્ર મનોગતિઃ સ્યાત્ ॥

યે વ્રહ્મભૂતમુનયઃ કૃપયા મુરારે—

યાં પ્રાપ્નુવન્તિ ગદિતા નનુ નિર્ગુણા સા ॥ ૪૯ ॥

ભાવાર્થ—પ્રેમનું બીજું નામ સેવા છે, જેમ અંગા-
ણનો પ્રવાહ સમુદ્ર તરફ અખંડિત વદ્યા કરે છે તેમ મ-
નની ગતિ અવિચ્છિન્ન રીતે પરમાત્મામાં રહ્યા કરે તેનું નામ
માનસી સેવા છે. પ્રભુની કૃપાથી બ્રહ્મભૂત મુનીઓ આવી
માનસી-નિર્ગુણ-સેવાને પ્રાપ્ત કરે છે—

વિવેચન—“વ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્” ॥ ૪૯ ॥

તે શિક્ષણાર્યમિહ લૌકિકવૈદિકાનિ

કર્માણિ સંવિદ્યતે મજનાવકાશે ॥

સેવાર્થમેવ ધરણૌ જનનાનિ તેષાં

શાપેઽપિ કુત્સિતપથે ન કદાપિ યાન્તિ ॥૫૦॥

ભાવાર્થ—ભકતો ભકિતમાંથી બચતા સમયમાં લૌકિક વૈદિક કર્મો લોક સંગ્રહાર્થ જ કરે છે. આ પૃથ્વી ઉપર ભકતોનો જન્મ સેવાર્થ જ છે. વખતે ભગવાન શાપ અપાવે કે આપે તો પણ તે નિંદિત માર્ગમાં પ્રવેશ કરતા નથી.

વિવેચન—લૌકિક કર્મો અને વૈદિક કર્મો. આ બેમાં લૌકિક કર્મો બ્યવહારનિષ્ઠ છે અને વૈદિક કર્મો બે જાતના છે. નિત્ય અને નૈમિત્તિક. આ સર્વ કર્મ સેવાના અનવસરમાં કરવા. સેવામાં બાધ ના આવે રીતે કરવાં.

શ્રીમહાપ્રભુજી વૈદિક કર્મોને બહિરર્જ સાધન કહે છે, સર્વ નિર્જીય શ્લોક ૧૦૧ થી તેનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક કરવા, આચાર વૃત્તિવગરનો હોય તો અર્થ જ ફલે છે. વેદનો અભ્યાસ નહિ કરવાથી આચારનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, આસસથી, અજ દોષથી, આચાર દોષથી, દ્વિજોને મૃત્યુ ખાધ જાય છે. સ્વાધ્યાય અભિહોત્રાદિ કર્મ કરવાથી કમચુકિત બ્રહ્મશ્લોક ૫મું તેની મતિ થાય છે. છેવટે મનુષ્યાનન્દથી આગળ વધી અક્ષરાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. અક્ષર બ્રહ્મથી ઉતરતા આનન્દો ભોગવતાં વખતે તે તે ભોક્તામાં મનુષ્ય અન્ધર્વાદિરૂપે અવતાર લેવો પડે છે, તે તે ભોક્તૃદ્વંજ ભોગથી “પુનર્જન્મ મવેદ્બુધ્વમ્” બીજા જન્મ લેવા પણ પડે.

સ્વાધ્યાય, ક્રિયા તપોવ્રત, માનસ્યગા આમ ચાર યજ્ઞો કરતા બ્રહ્માનુભવ સહિત મહાત્મગાનપૂર્વક સ્નેહ થાય તો જરૂર બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્તિ થાય.

વૈદિક ધર્મમાં—વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં સાંખ્ય યોગ ને અને વૈદિક યજ્ઞાદિને ગણવામાં આવ્યા છે પરંતુ સર્વ નિર્ણયના ૨૦૯ ના શ્લોકમાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે, હાલ કલિયુગમાં સર્વ મનુષ્યો વિરુદ્ધાચારમાં તત્પર થયા છે, સ્વાધ્યાયાદિ ક્રિયા હિન થયા છે, આચારથી વિમુખ થયા છે, ક્રિયાથી વિધિહીન કરે છે, વિક્ષિપ્ત મનવાળા બ્રાન્ત થઈ ગયા છે, જીવહારસ અને ઉપસ્થના આનન્દમાં તત્પર છે, દુષ્ટ છે, પ્રાત્યપ્રાય છે. હ વસ્તુ સિદ્ધ હોય તો કર્મ થાય તે કલિમાં તો દુર્લભ છે, તો પણ યથાશક્તિ ધર્મમાર્ગમાં રહી સદા શ્રીકૃષ્ણને ભજવા.

સેવા એ જ મુખ્ય છે—

મૂલમ્—સેવાસમં કિમપિ નો તુલયેઽવ્રરાધે

સેવા ગરીયસિ—અહો અભવાત્સતોક્તા ॥

સેવાપરાયણજના વૃણતે ન મુક્તિ

કિં પ્રાજ્યરાજ્યવિભવાન ક્ષણનાશલીલાન૥૫૧॥

ભાવાર્થ—હે રાધે ? સેવા સમાન અત્ર જગતમાં અન્ય કંઈ પણ નથી. સેવા એ જ સર્વમાં શ્રેષ્ઠમાં છે, એમ મહાન પુરુષોની વાણી છે. સેવાપરાયણ જનો મુક્તિને પણ માગતા નથી, તો પુષ્કળ રાજ્યના ક્ષણભંગુર વૈભવોની લાલસા ક્યાંથી કરે ? ૫૧

સેવાફલ—

મૂલમ્—પ્રેમ્ણા વિધાય ભગવચારણાજ્જચર્ચા

લીલાસ્થર્લી ભગવતઃ પ્રવશન્ત્યશક્તાઃ ॥

સેવાસ્તા અવતરન્તિ તતો યથેચ્છં

દેવા નમન્તિ નમનીયપદામ્બુજાન્તાન્ ॥ ૫૨ ॥

ભાવાર્થ—ભગવદ્ભક્તો ભગવાનનાં ચરણારવિન્દની

- સેવાને પ્રેમથી કરીને ભગવાનની લીલાસ્થલીમાં નિઃશંક રીતે પ્રવેશ કરે છે. માટે હે સખિ ! સેવાનિષ્ઠ જીવો આ જગતમાં યથેચ્છ રીતે અવતરે છે. કે જે સેવા નિષ્ઠજીવોના નમનીયચરણારવિન્દને દેવો પણ નમે છે—૫૨

ભક્તોનું માહાત્મ્ય.

મૂલમ્—કૃષ્ણૈકતાનમનસઃ પ્રિયતાપવિત્રા

યાદૃચ્છિકા દધતિ યત્ર પદાનિ ભક્તાઃ ।

તીર્થાનિ તત્ર જનકિલ્બિષનાશનાનિ

ભક્તાનુગો ભવતિ સંતતમેષ કૃષ્ણઃ ॥ ૫૩ ॥

ભાવાર્થ—શ્રીકૃષ્ણમાં જ એકતાન મનવાળા, પ્રભુની પ્રિયતાથી પવિત્ર ભક્તો યથેચ્છ જ્યાં ચરણ મુકે ત્યાં માણુ-સોના પાપને નાશ કરનાર તીર્થ બની જાય છે—વધારે શું કહેવું શ્રીકૃષ્ણ પોતે ભક્તને વશ થઈ રહે છે. ૫૩

ભક્તિનાં વિકર્મ ભગવાન હણે છે—

મૂલમ્—કૃષ્ણપ્રસક્તમતયો યદિ કર્મકર્તુ

નો શક્નુવન્તિ નિગમોક્તમથાપિ શુદ્ધાઃ ।

ભક્તાઃ સુરર્ષિષિત્વભૂતવૃણામૃણે ન

તેષાં વિકર્મ કલુષં હરિરેવ હન્તિ ॥ ૫૪ ॥

ભાવાર્થ—શ્રીકૃષ્ણમાં જ જેમનું ચિત્ત છે એવા ભક્તો વેદોક્ત કર્મ કરવાને અશક્ત હોય તોપણ તે સર્વદા શુદ્ધ છે. ભક્તોને દેવજ્ઞ, પિતૃજ્ઞ, અને મનુષ્યજ્ઞ વિગેરે કંઈપણ જ્ઞાન લાગતું નથી, કારણકે તેમનું જ્ઞાન અથવા કંઈપણ જ્ઞાનનું વિકર્મ હરિ જ હરજ્ઞ કરે છે.

વિવેચન—ભગવાન અનુગ્રહથી ભક્તનાં પાપક્ષય કરી દે છે. સ્વ-ભદ્રમૂલં ભજતઃ પ્રિયસ્ય ત્યક્તાન્વિભાવસ્ય હરિઃ પરેશઃ ચિકર્મ ય-જ્ઞાંત્યતિતં કથંચિદ્ ધુમોતિ સર્વદૃદિ સંનિવિષ્ટઃ । ભક્તનાં વિકર્મ પ્રાક્તન દુઃખ પ્રભુ પોતે જ દૂર કરી દે છે. વૈદિક કર્મ અને લૌકિક જ્ઞાન ભક્ત કરવા સમર્થ નથી, શ્રીમદ્વાપ્તભુજ હહેછે કે લૌકિકત્વ અને વૈદિકત્વ કાપટ્યથી હોય છે. લોકને દેખાડવાં પુરતું કર્મ કરે છે, કારણ કે પ્રભુમાં મગ્ન થયો એટલે ઇતર સર્વ ભક્તને શુષ્ક જ લાગે, એ સ્વાભાવિક છે.

મૂલમ્—નો ભક્તિવર્ત્મનિ નિષાતભયં કદાચિત્

સ્વીયાઙ્ગનાનવતિ યત્ર હરિઃ શરણ્યઃ ॥

યો વક્તિ કશ્ચન તવાસ્મિ સકૃન્નિજાસ્યાત્

તં પાતિ સત્વરભયં વ્રતમેતદસ્ય ॥ ૫૫ ॥

ભાવાર્થ—ભક્તિમાર્ગમાં કદાપિ પાત ભય નથી. શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનાર પ્રભુ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે. જે માણસ પોતાના મુખથી “હું તમારો છું” એવું ભગવાનને એક વાર કહે છે તેનું ભગવાન સત્વર રક્ષણ કરે છે, આવું ભક્તને અભયદાન આપવાનું ભગવાનનું વ્રત છે. ૫૫

મૂલમ્—મુક્તા વયં કિમપિ નોસ્તિ ન કૃત્યશેષં
યે સાધનૈઃ પદમવાપ્યપરં વદન્તિ ॥

મોક્ષાય સાધનગણઃ કથિતોપિ વેદૈ—

મૂર્ચ્વાસ્તરન્તિ ન તતો હરિભાવશૂન્યાઃ ॥ ૫૬ ॥

ભાવાર્થ—અમે મુક્ત છીએ, અમારે કંઈ કરવાનું
શેષ રહ્યું નથી. જેઓ પરંપદને સાધનોથી પ્રાપ્ત કહે છે,
અરેખર મોક્ષને માટે વેદોએ સાધનગણ કહ્યો તોપણ હરિ-
ભાવથી જે શૂન્ય છે એવા મૂર્ખા તે સાધનોથી તરી
શકતા નથી. ૫૬

કલિમાં ભક્તિ જ તારે છે—

લમ્—જ્ઞાનાદયો ધ્રુવિ ભવન્તિ કથાવશેષાઃ

સર્વે કરાલકલિકાલદ્વામિદગ્ધાઃ ।

સર્વાઙ્જનનાનમલયન્વહતે તદાપિ

સર્વત્ર ભક્તિસરિતો વિમલપ્રવાહઃ ॥ ૫૭ ॥

ભાવાર્થ—આ પૃથ્વીમાં જ્ઞાન વિગેરે સર્વ સાધનો
વ્યર્થ થઈ ગયાં છે. સર્વ સાધનો ભયંકર કવિઙ્ગી કાલના
દ્વાશિમાં ખસી ગયાં છે. તોપણ ભક્તિઙ્ગી નહીંને વિમલ
પ્રવાહ સર્વત્ર સર્વજનોને પવિત્ર કરતો હજીસુધી વહ્યા
કરે છે. ૫૭

સેવા ઙ્ગી નહી.

મૂલમ્—સેવાનદી હૃદિ સતાં યદિ સંવહેત

સત્સંગપર્વતભવા ભુતમેઘપુષ્ટા ।

જ્ઞાનં વિરક્તિમિયમહુરયેતુ તૂર્ણ

પ્રારંભકાલિકફલં તદવેહિ રાધે ॥ ૫૮ ॥

ભાવાર્થ:—સત્સંગરૂપી પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી શાસ્ત્રરૂપી મેઘથી પુષ્ટ થએલી, સેવારૂપી નદી બે સનગ્ગન પુરુષોના હૃદયમાં વહન કરે તે જરૂર જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય રૂપી અંકુરને ત્વરાથી પ્રકટ કરે, આ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ભક્તિની આરંભશાનું ફલ છે—એમ હે રાધા તું જાણુ? ૫૮
સેવા નદીમાં વૃદ્ધિ હ્રાસ કેવી રીતે થાય ?

મૂલમ્—શ્રીકૃષ્ણપાદકમલામલપાંસુસિક્તે

ઉદ્બોધકે વ્રજતિ સા ભજતે કૃશત્વમ્ ॥

સંકીર્તને મધુરિપોઃ શ્રવણે ચ કીર્તે—

રાસન્નવર્તિનિ સતીહ લબેત પૂરમ્ ॥ ૫૯ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રીકૃષ્ણ ચરણ કમલની અમલ રજરૂપી રેતી જેમાં ઉદ્બોધક છે, તે જ્યારે દૂર થાય ત્યારે કૃશત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, અને શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની કથાનું શ્રવણ કીર્તન સંપ્રાપ્ત કરવાથી સેવારૂપી નદીમાં પૂર આવે છે.

ભક્તિમાં દૈન્યની શ્રેષ્ઠતા.

મૂલમ્—ચેતોમલાનિ નનુ ભક્તિસરિત્પવાહઃ

કાલેન માર્ષ્ટિ નિશિલાનિ તતોતિપૃતઃ ।

દામોદરસ્ય હૃદયદ્રવકારિદૈન્યાદ્

ભક્તઃ કૃપાં સમધિગચ્છતિ દીનબન્ધોઃ ॥ ૬૦ ॥

ભાવાર્થ—ભકિતરૂપી નદીનો પ્રવાહ તો અતઃકરણના સમગ્ર મલને દીર્ઘ કાલે નાશ કરે છે. પરંતુ ભકિતથી અત્યંત પવિત્ર ભકતહૃદયને ભીંભાવી દે તેવા દૈન્યથી દીનબન્ધુ હામોદરની કૃપાને ત્વરાથી મેળવે છે. ૬૦

વિવેચન—“ દૈન્યં તત્તોષસાધનમ્ ” દીનતા જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવામાં સાધનરૂપ છે—

દૈન્યાનન્તરે સ્થિતિ—

મૂલમ્—લબ્ધ્વા તદા પ્રમુપદં પ્રભવં ચ શયે

સેવાનદી સતત પુરયતા ભવેત્સા ॥

વૃદ્ધિશયૌ ન ભવતોત્ર મહોર્મિમાલા

વિશ્વં પવિત્રયતિ વિષ્ણુપદીવ નિત્યમ્ ॥ ૬૧ ॥

ભાવાર્થ—હે શયે ? દૈન્યપ્રાપ્ત કર્યા પછી સમર્થ પ્રભુ પદને પ્રાપ્ત કરીને સેવાનદી હંમેશાં સંપૂર્ણ થાય છે. પુનઃ તેમાં વૃદ્ધિશય ન થતાં આ દૈન્યપૂર્વક સેવારૂપી નદીની મહાત્મ ભીમિરૂપી માલા શ્રીગંગાવત્ આખા વિશ્વને નિત્ય પવિત્ર કરે છે. (૬૧)

નિત્યલીલા પ્રવેશ.

મૂલમ્—સેવાપ્રભાવપરિપૂતસુખક્તચિત્તે

લીલાસ્થલી પરિકરઃ પ્રકટીભવેતામ્ ।

ક્રીડા વિલોક્ય વિચિત્રા હૃદિ કૃષ્ણમક્તો

બ્રહ્મૈવ સન પ્રવિશતિ પ્રમુનિત્યલીલામ્ ॥૬૨ ॥

ભાવાર્થ—સેવાના પ્રભાવથી પવિત્ર થએલા ઉત્તમ લક્ષ્મીના ચિત્તમાં લીલાસ્થલી અને તેનો પરિકર પ્રકટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણલક્ષ્મી બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રકારની ક્રીડાને હૃદયમાં જોઈને પ્રસન્ન થઈને પ્રભુની નિત્યલીલામાં પ્રવેશ કરે છે. ૬૨

વિવેચન—નિત્યલીલાવાદ તથા વિદ્વન્મંડનના અંતમાં લીલાનું નિત્યત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. તે સ્થલસંકેચથી અત્ર આપી શકાય નહિ. વ્યસનથી થતી દશાનું વર્ણન.

મૂલમ્—નૃત્યં કરોતિ ભગવદ્ગુણકીર્તનઞ્ચ

તન્નેત્રયોઃ પરિવ્રજન્તિ મુદશ્રુધારાઃ ।

યોગે સ્વચેતસિ હરેઃ સતિ વિપ્રયોગે

મૂર્છાપ્રલાપરુદિતાનિ ભવન્તિ કૃષ્ણે ॥ ૬૩ ॥

ભાવાર્થ—ભગવાનના વ્યસનવાળો લક્ષ્મી ભગવદ્ગુણગાન કરેછે, નૃત્ય કરે છે, પ્રભુનો યોગ થત્રમાં તેના નેત્રમાંથી હર્ષની અશ્રુધારા વહે છે, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો વિપ્રયોગ થતાં લક્ષ્મીને મૂર્છા પ્રલાપ અને રુદન થાય છે. ૬૩

લક્ષિત એ વિશ્વ ધર્મ છે—

મૂલમ્—આવિષ્કૃત્તમવનૌ મલિનાન્ પુનાના

હૂણાદિપાપમપિ પાવયિતું સમર્થા ।

મ્લેચ્છાદયોઽપિ ચ પવિત્રતરા યતોત્ર

ભક્તિસ્તતો ભવિતુમર્હતિ વિશ્વધર્મઃ ॥ ૬૮ ॥

ભાવાર્થ—પૃથ્વી ઉપર પ્રાણીઓ આરંભી શુદ્ધ પર્થ-

ન્ત મલિન લોકોને પણ પવિત્ર કરનારી હુણાદિ લોકાના
પાપને પણ દૂર કરી પવિત્ર કરવાને સમર્થ, જેનાથી શ્વેછાદિક
પવિત્ર થયા છે. એવી ભક્તિ એ જ વિશ્વધર્મ હોઈ શકે. ૬૪
વિષયાવિષ્ટ ચિત્તવાળાનો હરિમાં પ્રવેશ નથી.

મૂલમ્-લોકા ગતાનુગતિકા અરહસ્યવિજ્ઞાઃ
પાષંડિનાં વિતતભાષિતજાલવદ્ધાઃ ।

દુઃસંગદુષ્ટમતયો વિષયાકુલા યે

તે ભક્તિમાર્ગમમલં તુ કલક્રૂયન્તિ ॥ ૬૫ ॥

ભાવાર્થ--ગતાનુગતિક-ગાડરીયા પવાહ જેવા--ર-
હસ્થને નહિ સમજનારા, પાખંડીઓના લાંબા ખડોળાં ભા-
ષણરૂપી જાલમાં શુંચાચલા, દુઃસંગથી દુષ્ટ બુદ્ધિવાલા, વિષ-
યાકુલ લોકો અમલ એવા ભક્તિમાર્ગને કલંકિત કરે છે. ૬૫
મૂલમ્-પાપાત્મનાં જગતિ વૈષ્ણવવેષિનૃણા-

મારોપયન્તિ ચરિતં શુભભક્તિમાર્ગે ।

તેનૈવ પામરનરાઃ પરિવર્જયન્તિ

મુક્તિપ્રદાં સુસરલાં સુગમાં ચ ભક્તિમ્ ॥ ૬૬ ॥

ભાવાર્થ--જુઠો વૈષ્ણવવેષ ધારણ કરી પાપાચરણ
કરનારા પાપી મનુષ્યોના દુષ્ટચરિત્રોનો આરોપ પરમશુભ
એવા આ ભક્તિમાર્ગમાં આરોપે છે. આવો જુઠો આરોપ
કરીને પામર નરો મુક્તિપ્રદ અત્યંત સરલ સુગમ એવા આ
ભક્તિમાર્ગનો તિરસ્કાર કરે છે. ૬૬

મૂલમ્—નો ચેતથા ક્ષિતિતલે નૃષુ જન્મ લભાં
 કસ્યાપિ કૌં ત્તિમુ મવેદપવર્ગહીનમ્ ।
 મક્તૌ તુ સાધનમિદં હરિભાવમાત્રં
 તેનાજ્ઞસા હરિષદં બ્રહ્મઃ સમીયુઃ ॥૬૭॥

જે પૃથ્વીપર તેમ ન થાય તો (વંચકના ચરિત્ર અને ભક્તિમાર્ગને ભેળસેળ કરીને પામરોની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન ન થાય તો) પૃથ્વીપર પ્રાપ્ત થયેલ કોઈને પણ માનુષ જન્મ મોક્ષરૂપ કલ્પથી રહિત થાય ? અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગના પ્રાપ્તથી કોઈ પણ ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષરૂપ કલ્પથી વંચિત ન થાય. કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં તો સાધન માત્ર એટલું જ છે કે, કેવળ ભગવાનમાં ભાવ રાખવા. તે ભાવરૂપ સાધનવડે ઘણા ભગવત્પદને પામી ગયા છે. “ કેવલેન हि भावेन गोप्यो गावः स्वया मृगा ” એડને મૃગધિયો નાગાઃ સિદ્ધાઃ મામીયુરજ્ઞસા ॥ ૬૭

મૂલમ્—આશ્વન્તરે યદિ હૃદાત્ર વિચાર્યમાળે
 તત્કારણે મતિપથં યદુપૈતિ રાધે ! ।
 તત્તે બ્રવીમિ સ્વલુ યં હરિરુદ્ધિધીર્પુ—
 સ્તસ્મૈ દદાતિ ભગવાન્ ભુવિ ભક્તિયોગમ્ ॥૬૮॥

દે રાધે ? ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થવામાં જે આશ્વન્તર કારણનો હૃદયથી વિચાર કરતાં તો જે મારી બુદ્ધિમાં જણાય છે તે તમને જણાવું છું. એ વાત નિશ્ચિત છે કે, હવે જમને

ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે છે ભગવાન્ તેમને પૃથ્વીપર ભક્તિયાગન દાન કરે છે. યમેવૈષ વૃણુતે તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥ ૬૮

મૂલમ્—યદ્દીસિર્યમણિ રાત્રિપતૌ ચ વહૌ
સ્થિત્વા પ્રકાશયતિ નિત્યમિમાં ત્રિલોકીમ્ ।
ચિકીઢિષુઃ સંકલચેતનશેમુષીં ય—
સ્ત્વન્તઃસ્થિતઃ પ્રણુદતિ પ્રભુરત્ર રાધે ॥૬૯॥

જેનું તેજ સૂર્યમાં, ચન્દ્રમાં, અને અગ્નિમાં રૂડી પદ્મેશા આ ત્રિલોકીને પ્રકાશે છે. તથા હે રાધે અહિ વિવિધ પ્રકારની કીડા કરવા ઇચ્છતા જે હરિ પ્રાણિમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં ધિરાણને સમગ્ર પ્રાણીની બુદ્ધિને પ્રેરે છે. ૬૯

મૂલમ્—યત્સાધ્વસાન્નિયત ણ્ણ ઉદેતિ માસ્વાન્
ભીતસ્તથા વહતિ ગન્ધવહશ્ચ યસ્માત્ ।
વેલાં ન મુચ્ચતિ યદીયભિયા સરસ્વાન્
મૃત્યુશ્ચ સચ્ચરતિ સર્વશરીરમધ્યે ॥૭૦॥

જેના (શ્રીકૃષ્ણના) ભયથી સૂર્ય નિયમપૂર્વક ઉદય પામે છે, અને જેથી ભય પામીને વાયુ પણ સદા વાય છે. જેના ભયથી સમુદ્ર મર્યાદા છોડતો નથી અને મૃત્યુ સર્વ દેહધારી-ઓના મધ્યમાં સમય પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૭૦

મૂલમ્ —કૃષ્ણસ્ય ભક્તજનમાનસવાનિનોડસ્ય
માહારમ્યમન્તરહિતં વૃષમાનુષ્ઠિતિ ! ।

શેષઃ સહસ્રવદનૈઃ કથનાય નાલં

જીવઃ કથં કથયિતું વદનેન શક્તઃ ॥૭૧॥

હે વૃષભાનુપુત્રિ ! ભક્તજનના હૃદયામાં ખિરાજનાર આ શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યનો અન્ન નથી. શેષજી સહસ્ર મુખવડે પણ માહાત્મ્યનું કથન કરવાને સમર્થ નથી, ત્યારે જીવ એક મુખવડે કથન કરવા કેમ સમર્થ થઈ શકે ? । ૭૧ ।

મૂલમ્—રાધે ! વ્રજેશતનયં સકૃદન્વયુક્થા

વિસ્તારતો નિગદિતં પ્રતિવાક્યમિત્થમ્ ।

વિશ્વમ્ય વિસ્મૃતિકરી નુ હરિસ્મૃતિઃ સા

પૃચ્છાધિકં ત્વચકથં વિવશા તતસ્તે ॥૭૨॥

હે રાધે ? તમે એક વાર મારી પાસે તે નન્દકુમારનો પ્રશ્ન કર્યો અને મેં તેા તમારી આગળ આ પ્રમાણે વિસ્તારથી પ્રત્યુત્તર આપ્યું. કારણ કે હરિનું સ્મરણ સર્વ જગતનું વિસ્મરન કરાવનાર છે અને તેથી જ વિવશ થઈ તમારા પુછવા કરતાં પણ અધિક મેં તમારી પાસે કથન કર્યું. । ૭૨ ।

મૂલમ્—દાસ્યં તદ્વીપદયોઃ પ્રતિજન્મ મેઽસ્તુ

વાર્ણી ચ કર્તૃત્યતુ કૃષ્ણયશઃ પવિત્રમ્ ।

ચિત્તાત્કદા ન ચલતાદ્ધરિચારુરૂપ—

મિષ્ટાશિષઃ સહચરી વિરરામ સઘઃ । ૭૩॥

તે શ્રીકૃષ્ણનું દાસ્ય જન્મ જન્મમાં મને પ્રાપ્ત થાઓ. મારી વાણી પવિત્ર શ્રીકૃષ્ણના યશનું કીર્તન કરે. મારા ચિત્ત-માંથી કયાંયે પણ હરિનું સુંદર સ્વરૂપ અભાયમાન ન થાઓ. એ પ્રમાણે આશિષ ધર્યોને સહચરી જલદી વિરામ પામ્યા. ૧૭૩।

મૂલમ—શ્રુત્વા તથા સહચરી વચનાનિ રાધા

શ્રીકૃષ્ણરૂપમધુમમનોદ્ધિરેફા ।

લીલાસ્મૃતેશ્ચ પુલકાવૃતગાત્રયદિ-

દેહાનુસંધિરહિતા ન શઞ્ગક વક્તુમ્ ॥૭૪॥

તેવી રીતે સહચરીના વચનોનું શ્રવણ કરીને શ્રીરાધાજીનાં મનરૂપી ભ્રમર શ્રીકૃષ્ણના રૂપ મધુમાં મગ્ન થયો, અને લીલાનું મ્મરણ થવાથી શ્રીઅંગ રોમાંચથી આવૃત થયું, દેહનું અનુસંધાન પણ ભૂલી ગયાં. ૧૭૪।

મૂલમ -દેહસ્મૃતિં પુનરવાપ્ય શનૈર્જગાદ

મન્યાસિ કૃષ્ણયશસા પરિપૂતબુદ્ધિઃ ।

માહાત્મ્યપૂર્વકશુભપ્રિયતા પ્રભૌ તે

તન્નિર્ગુણાસિ સત્ત્વિ ! મે ત્વમતિપ્રિયાસિ ॥૭૫॥

પછી દેહાનુસંધાન પામીને સખીને શ્રીરાધાજી ધીરેથી કહેવા લાગ્યા. કે હે સખિ ? તું ધન્ય છે. અને શ્રીકૃષ્ણના યશવટે તારી બુદ્ધિ અતિપવિત્ર થઈ ગઈ છે. શ્રીપ્રાણનાથપર તારે માહાત્મ્ય-જ્ઞાનપૂર્વક નિર્મલ પ્રેમ છે. માટે જ તું નિર્ગુણ છે. અને મને પણ તું અતિપ્રિય છે. ૧૭૫।

મૂલમ્—ભક્તેઽત્ર કૃષ્ણચરણાબ્જરબોઽભિષિત્તે

एकापि कृष्णकमनीयकथा तु पृष्टा ।

स्वान्ताब्धिमेत्य सहसा सदशीरनन्ता

जाने मनोहरकथाः प्रकटीकरोति । ૭૬॥

અહિ શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની રજવડે જંગા પર અભિષેક થયો છે. તેવા ભક્ત આગળ એક પણ શ્રીકૃષ્ણની સુંદર કથા પુછતાં તે કથા તેમના (ભક્તના) હૃદયપ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થઈને જલદી અનન્ત સદશ (પુછેલ કથા જેવી) મનાયે કથાઓનાં પડકટ કરે છે તે હું જાણું છું.

ભક્તના હૃદયપ્રદેશમાં કથારૂપ અમૃત સમુદ્ર છે તેવી એક પણ કથા પુછતાં હજારો કથાઓ પ્રકટ થાય છે. 'ત્વચ્ચરણાં કથામહદિ સ્થિતાયાં તવો ભગવદીયાઃ કથાઃ સહસ્રં ભવન્તિ' ના પ્રવચનનું.

મૂલમ્—પ્રાણેશ્વરસ્ય મહર્તીં ત્વયિ ચાનુકમ્પાં

त्वां वेद्मि निर्गुणपदं च गतां वयम्ये ।

प्रश्नः कृतः सखि यशःश्रवणाय तस्य

तज्जीवनं विरहिणां श्रुतिमंगलं नः । ૭૭॥

હે સખિ ? તારાપર પ્રાણેશ્વરની મહાદેવી કૃપા છે તથા તું નિર્ગુણપદે પહોંચેલી છે તે હું જાણું છું. તેથી શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્ન-શ્રવણ માટે તારી પાસે મેં પ્રશ્ન કરેલ છે. કારણ કે તેજ (યશઃ-શ્રવણ જ) અમે વિરહીઓનું જીવન છે. 'વિગ્રહજનજીવનં ન તથા

ગુપ્તમાનમ્' તેજ (યશઃશ્રવણ જ) અમારા કાનને મંગલરૂપ છે.
'શ્રવણમંગલમ્' ॥ ૭૭ ॥

મૂલમ્ —જાનામિ નંદતનયં સકલેષુ લીન-

માનન્દકન્દમનઘાત્મવિદાનુભૂતમ્ ।

નાસ્માત્તુ ભક્તિરસપૂર્ણહૃદન્તરાલા-

સ્તૃપ્તિં પ્રયાન્તિ, બહિરેવ દિદક્ષવસ્તે ॥૭૮॥

મકલ પ્રાણિ માનમાં બિરાજનાર, આનન્દકન્દ, ભગવતપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક પાપ વગરના નિર્મલ આત્મજ્ઞાનીઓવડે અનુભવાયેલ, નંદતનયને હું બાણું છું. પરન્તુ એ પ્રભુથી (સર્વ સ્થલે બિરાજનાર હૃદયપ્રદેશમાં દર્શન દેનાર પ્રભુથી) ભક્તિરસવડે જેમના હૃદયમધ્ય પૂર્ણ થયેલા છે એવા ભક્તો તૃપ્ત થતા નથી. પરન્તુ તેઓ તે બહાર જ દર્શનની ઇચ્છાવાળા હોય છે. ॥ ૭૮ ॥

મૂલમ્ —જાનામિ નંદતનયં સુખદં યશોદો-

ત્સંગે ચ લાલિતમિમં વ્રજચિત્તચોરમ્ ।

દેહં તથા તદનુ યે સ્વલુ વિસ્મરેયં

પ્રાણેશ્વરં મમ કદાપિ ન વિસ્મરેયમ્ ॥૭૯॥

હે સખિ ? હું નંદતનયને બાણું છું. તે કેવા છે ? તે સુખ આપનારા છે. 'રસઃ સ્યવાયં લક્ષ્મણન્દી ભવતિ' શ્રીયશોદાજીની ગોદમાં લાડ લડાવાયેલ છે. વ્રજવાસીઓના ચિત્તાના ચોર છે. હું દેહને તથા દેહના સંબંધીઓને કદાચ ભૂલી જઈ પણ મારા પ્રાણેશ્વરને ક્યારે પણ ન ભૂલું. ॥ ૭૯ ॥

મૂલમ્—લીલાસ્ય વક્ત્રજનસંસ્મૃતિમાવરીતું

કાલઃ પ્રમુર્નહિ ભવેદિતરત્ર સત્તઃ ।

સર્વસ્વમાર્જિતવર્તી પુરુષોત્તમસ્ય

કિં તર્હિ માં પ્રતિવિધાતુમસૌ સમર્થઃ ॥૮૦॥

કાલ અન્યત્ર સ્મરણનું આવરણ કરવા સમર્થ છે. પરંતુ લીલાસ્થ ભક્તજનની સ્મૃતિને આવરણ કરવા સમર્થ નથી. જ્યારે લીલાસ્થ કાંઈ પણ ભક્તની સ્મૃતિને આવરણ ન કરી શકે, તે કાલ પુરુષોત્તમ સર્વસ્વને (ભગવદ્દાશ્લેષને) પ્રાપ્ત કરનાર મારી આમે પોતાનું સામર્થ્ય અલાવવા કંમ સમર્થ થઈ શકે ? ॥ ૮૦ ॥

મૂલમ્—યૈઃ કેશવસ્ય સદનુગ્રહ અપ આલિ ?

કાલાદયઃ કિમપિ તેષુ ન કર્તુમીશાઃ ।

યે બાહ્યવૃત્તિર્પુ સદા ગતચિત્તવેગા

મૃત્યોશ્ચ મૃત્યુમિહ કાલવશા વ્રજન્તિ ॥૮૧॥

કે સખિ ? જેઓએ કેશવના (બ્રહ્મા તથા મહાદેવને અમૃત મુખની પ્રાપ્તિ કરાવનારના) સારા અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરેલ છે, તેઓપર કાલાદિ કાંઈ પણ કરવા સમર્થ નથી. ‘કૃષ્ણાનુગ્રહરૂપાદિ પુત્રિઃ કાલાદિબાધિકા’ અને બહિર્વૃત્તિમાં જ હંમેશાં જેઓના ચિત્તની વૃત્તિ રહે છે તેઓ કાલને અધીન થઈ મૃત્યુ પછી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘યદા બહિર્મુક્તા યુયં ભવિષ્યથ કથંચન’ ‘‘ મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમપ્રોતિ ય દ્વહ માનેઃ વૈષ્યતિ ’’

मूलम्—भक्तस्य निर्गुणतमस्य भुस्वारविंदात

मुस्यन्दमानहारिकीर्तिमरन्दपूरम् ।

आम्बादितुं हरिवियोगमवाधिजायुं

कौतूहलाद्रहसि ते विदधामि पृच्छाम् ॥८२॥

भगवद्भक्तियोगश्च उत्पन्न ध्येयं मानसपीडना आप्ययत्नं
निर्गुण भक्त्या भुस्वारविंदया सारी रीतिं अरुनात्, भगवत्कीर्ति
रूप भक्तद्वन्द्वसना पूरने आम्बाद लेवाने भाटे कौतूहलया
अकान्तमां छे सधि ? तारी प्रति तुं अन्न कइं धुं । ८२ ।

मूलम्—एककिनी यदि भवेयमहं वयस्ये !

मत्स्वान्तमन्दिरमजस्रमुपावसन्तीम् ।

आहूय कृष्णकमनीययशोनटीं तां

संनर्तयामि नितरां रसनाग्ररे ॥८३॥

इ सधि ! असाहे तुं ऐकली डाडि धुं त्याहे निरन्तर नारा
मनोमन्दिरमां निवास करनारी श्रीकृष्णुनी कीर्ति नटीने आसावीने
लक्ष्मीना अत्रलागइय रंजलूभिमां नचावुं धुं.

श्रुत्वा गुणगान रससिंधु वारी

॥ ८३ ॥

मूलम्—नृत्यं च सा विदधती विशती च कर्णौ

क्षिप्रं ततो निपुलमानसमन्दिरं मे ।

यान्ती ततः पुनरियं रसनाग्ररे

स्वावर्तनेन कुरुते बहूनृत्यलीलाम् ॥८४॥

તે પ્રીતમની યશોનટી મારા જીવ્હાં રંગભૂમિપર નૃત્ય કરતી.
ત્યાંથી મારા કણુમાં પ્રવેશ કરતી, ત્યારપછી જલદી મારા
માનસમંદિરમાં જતી, ત્યાંથી પુનઃ જીવ્હાં રંગભૂમિપર આવતી.
એવી રીતે પોતાના આવર્તનવડે ઘણા પ્રકારની નૃત્ય લીલા કરે
છે. જમ નર્તકી નૃત્ય કરતી ગોળાકારે કરે છે તેમ ભગવદ્લીલા
હૃદયમાંથી રસનાપર આવી ત્યાંથી કણુદ્વારા હૃદયમાં જતી, એવી
રીતે આવર્તન કરે ત્યારે ભગવાન હૃદયમાં સ્થિર થાય

અન્તઃ પ્રવિષ્ઠો ભગવાન્ મુક્ષાદુભૃત્યઃ કર્ણયોઃ ।

પુનર્નિવેદયતે સમ્યક્ તદા ભવતિ નુસ્થિરઃ ॥

॥ ૮૪ ॥

મૂલમ્—આકર્ષ્ય નર્તનનિનાદમિમા અનન્તા

મચ્ચિત્તમન્દિરવરે સતતં વસન્ત્યઃ ।

તાઃ શીઘ્રમાજિગમિષન્તિ તુ સકુલત્વા-

દેકૈકલઃ ક્રમપુરઃસરમાવ્રજન્તિ ॥૮૫॥

મારા ચિત્તરૂપ મંદિરમાં નિરંતર નિવાસ કરનારી અનેક
આ (ભગવદ્દયશોનટીએ) નૃત્યના ગાદને શ્રવણ કરીને તે સર્વ
પાણુ જલદી રસનાના અગ્રભાગરૂપ રંગભૂમિપર આવવા ઇચ્છે છે.
પરંતુ તે સર્વે એક સાથે આવી શકે તેવું વિશાલ સ્થલ ન હોવાથી
જમ પ્રમાણે યશોનટી આવે છે. ૮૫ ।

મૂલમ્—યે નિર્ગુણેઽવિરત્તમદ્વમનોઽતિવેગા

દ્યુત્યાનમેવ ન કથંચનં યાન્તિ બુદ્ધાઃ ।

કર્ષન્તિ તાનપિ ગુણાઃ સ્વલુ માધવીયા

નાથસ્તથાક્ષિગુણો મમ મોહનોઽસ્તિ ॥૮૬॥

નિગુણુ બ્રહ્મમાં જ નિરંતર જોઓના મનની વૃત્તિનો વેગ મમ થયેલ છે કોઈ પણ રીતે વ્યુત્થાન અવસ્થાને જ પામતા નથી એવા જ જાનીઓ હોય છે. તેવા બ્રહ્માનુભવવાળા જ્ઞાનીઓનાં પણ ચિત્તને માધવના ગુણો આકર્ષણ કરે છે, કારણ કે સર્વને માટે ઉત્પન્ન કરનાર મારા નાથના ગુણો જ તેવા પ્રકારના છે. જમ શુકાદિ મુનિઓ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરનારા છે છતાં તેઓના ચિત્તનું આકર્ષણ થવાથી ભગવત્કીર્તનમાં સતત તત્પર રહે છે.

‘‘ इत्थं भूतगुणो हरिः ’’

॥ ૮૬ ॥

મૂલમ—પાણ્યાદયઃ પ્રથમતો નિગમૈર્નિષિદ્ધાઃ

શ્રોત્રશ્રુતિર્નિર્વિરુચક્ષુષ ઇષ ચક્ષુઃ ।

દૂરેઽન્તિકેઽપિ યુગપત્કાચિતઃ સંઘવ

રાસેશ્વરોઽયમિતિ સર્વ વિરુદ્ધધર્મઃ ॥૮૭॥

વેદ ભગવત્સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં પ્રથમ હાથ પગ વિગેરે અવયવોનો નિષેધ કરે છે. વળી કર્ણના કર્ણ અને ચક્ષુના ચક્ષુ રૂપ પણ એજ છે, તેમ નિરૂપણ કરે છે. તેજ ભગવાન એક સમયમાં દૂર બીરાજે છે તથા નજીક પણ બીરાજે છે. એમ વેદ વર્ણવે છે આ પ્રમાણે રાસેશ્વર સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે. ॥ ૮૭ ॥

મૂલમ—વેદા મણન્તિ રસરૂપમિસં મુરારિ-

સ્તોકં નિરૂપ્ય ચરમં નનુ નેતિ નેતિ ।

આનન્દભાગ્ ભવતિ તસ્ય પદસ્ય લબ્ધ્વા

આનન્દલેશ હહ જીવયતે સમસ્તાન૥ ૮૮ ॥

કેદો આ મુશરિ (મુર દૈત્યને મારનાર) ને રસરૂપ વર્ણુને છે “ રસો વં સઃ ” સ્વરૂપ વર્ણુનમાં થાડુ નિરૂપણ કરી પછી ‘ અથાત આદેશો ન હિ નિ નિતિ ’ હવે પછી આદેશ કાંઈ નથી કાંઈ નથી. અર્થાત્ ભગવત્સ્વરૂપનું વિશેષ વર્ણુન કરવા વેદ પોતાનું અસામર્થ્ય ખતાવે છે. તે ભગવત્પદની પ્રાપ્તિ કરનાર ભગવદ્-આનંદનો ભોક્તા થાય છે. તેનો જ (ભગવાનનો જ) આનંદ અંશ અર્ધ સમગ્ર જીવને જીવાડે છે. ‘ તરયાનન્દસ્ય સાત્રામન્યા નિમૂતાનિ જાનન્તિ ’ ॥ ૮૮ ॥

મૂલમ્—આકાશવાયુદહનોદકરત્નગર્ભા

ન સ્યુર્ધદીહ ભગવત્સુખલેશયુક્તાઃ ।

જીવેત્કથં જગતિ કશ્ચન ચેતનોઽત્ર

જાનાસિ મે પ્રિયસખિ ત્વમિદં હિ તત્ત્વમ્ ॥ ૮૯ ॥

જો આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ અને પૃથ્વી એ સર્વે ભગવદ્-આનંદાંશથી યુક્ત ન હોય તો આ જગત્માં કોઈ પણ પ્રાણી કેમ જીવી શકે. હે પ્રિય સખિ ! જરૂર તું આ તત્ત્વને જાણે છે. ‘ કો જ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ ’ ॥ ૮૯ ॥

મૂલમ્—રાસેશ્વરાવતરણેઽત્ર વસુન્ધરાયાં

બીજાનિ સન્તિ સખિ સન્તિ બહૂનિ તેષામ્ ।

ભક્તિસ્તતોઽસ્તુ જગતીતલપાવની મે.

મત્તેતિ ભક્તવરપૂર્તિકરોઽવતીર્ણઃ ॥૧૦॥

હિ સખિ ? આ પૃથ્વીપર રસિશ્વરનું અવતરણ થવામાં સુદર ઘણા કારણો છે. તે સર્વેમાં ઉત્તમ કારણ આ પ્રમાણે છે. જગતીતલને પવિત્ર કરનાર મારી ભક્તિ જગતમાં વિસ્તાર પામે “ તથા પરમહંસાનાં મુનીનામમલાત્મનામ્ । ભક્તિશેણવિધાનાર્થ કથં પર્યેમ દિ શ્ચિયઃ ” એમ વિચારીને ભક્ત (ક્ષણે તથા શ્રુતિઓને આપેલા વરદાનને) સાગ્રવત કલ્પમાં તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરીશ તે વખતે) પૂર્ણ કરનાર મારા નાથ અવતરેલા છે. ૧૬૦ ।

મૂઢમ્—નામાનિ સન્તિ વિરસાનિ પરાણિ મૂમૌ

નાનન્દદાન્યસક્રુદુચ્ચરણે વયસ્યે ।

શ્રીકૃષ્ણનામ મધુરં મધુરાત્સમસ્તા -

દાવર્ત્યમાનમધિકાધિકશર્મદાયિ ॥૧૧॥

પૃથ્વીપર મારા નાથનાં નામ સિવાય અન્યના નામ માન રત્ન વગરતાં છે, અને હિ સખિ ? અનેક વખત ઉચ્ચાર કરતાં આનંદ આપતાં નથી, (લૌકિકે વા અન્ય વૃત્તાન્તે એક વખત સાંભળ્યા પછી બીજી વખત સાંભળવા સુગ્ર પુરૂષોને ઇચ્છા થતી નથી.) શ્રીકૃષ્ણ નામ તે સમગ્ર મધુર, પદાર્થો કરતાં અધિક મધુર છે. તેનું વારંવાર આવર્તન કરવાથી ઉત્તરેતર વિશેષ મુખ આપે છે.

“ કૃષ્ણગ્યક્ષરયોરયં મધુરિમોદ્ધારઃ ક્વચિન્નાક્ષિતઃ ? ” ૧૧૧ ।

મૂલમ્—આકર્ષયામિ હૃદયમમકૃષ્ણનામ

નેત્રે ચ વારિ વહતઃ પુલકાન્ઘ્રીરમ્ ।

દેહાદિ વિસ્મરતિ ચંચલચિત્તમેતત્

કર્ણાન્મનો મમ તુ કામયતે સહસ્રમ્ ॥૧૨॥

જ્યારે અતિ મનોહર શ્રીકૃષ્ણના નામને હું સાંભળું છું ત્યારે મારા બન્ને નેત્રોમાં જલ વહે છે. માંદ શરીર રોમાંચ વાળું કરે છે. તથા આ ચંચલ ચિત્ત હેલ વિગેરે સર્વેને ભુલી જાય છે અને માંદ મન તો આવા સુંદર નામ શ્રવણ માટે સહજ કર્ણને આકર્ષે છે. અર્થાત્ કર્ણદ્વય શ્રીકૃષ્ણ નામ શ્રવણ કરવાને પુગતા નથી.

મૂલમ્—મૂવાચકઃ કૃષિતિ નિર્વૃત્તિવાચકો ણ

એક્યં તયોઃ શ્રુતિવચઃ પુરુષોત્તમોડયમ્ ।

કૃષ્ણેતિનામ નિગમસ્ય નિર્ધિ નરો યો

મત્તયાનિશં જપતિ પશ્યતિ તં સ શીઘ્રમ્ ॥૧૩॥

કૃષ્ણ નામમાં ‘કૃષ’ સહ વાચક છે. અને ‘ણ’ આનંદ વાચક છે. તે બન્નેનું એક્ય તે ‘કૃષ્ણ’ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ રૂપ બને વેદ વર્ણવે છે. “કૃષિર્મૂવાચકઃ શબ્દોઃ ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ; તયોર્એક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ દ્વયમિધીયતે ”

જે મનુષ્ય વેદના કોષરૂપ ‘કૃષ્ણ’ એવા સુંદર નામને ભાક્તવડે નિરંતર જપ કરે છે. તે થોડા જ સમયમાં તેને શ્રીકૃષ્ણને) જુએ છે. ૧૬૩ ।

મૂલમ્—અન્યત્રિપક્ષિશતભાષિતદિવ્યનામ્નાં
 વરો ફલં સકુદુદીરિતકૃષ્ણનામ ।
 શ્રીકૃષ્ણનામમહિમાનમતઃ પ્રવક્તું
 શક્નોતિ કશ્ચન કથં કયય ત્વમેવ

એક વખત પણ ઉચ્ચાર કરવામાં આવેલ શ્રીકૃષ્ણ નામ,
 ખીજા દિવ્ય નામ હજાર ભગવન્નામના ઉચ્ચાર કરવાના ફલને
 આપે છે. એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણનામના મહિમાને અથવા કાંઈ
 પણ કેમ સમર્થ થઈ શકે ? તે તુંજ કહે.

“ નામ્નાં સદૃશં દિવ્યાનાં ત્રિવૃત્ત્યા ચ યત્ફલમ્ ।

एकावृत्या तु कृष्णस्य तत्फलं लभते नरः ॥

कृष्णनाम्नः परं नाम न भूतं न भाविष्यति ।

इति ब्रह्मवैવર્ते ॥ ૧૪ ॥

મૂલમ્—તદ્રૂપસંમધુરિમાણમિયં રસજ્ઞા
 શક્તા કથંચન ન વાકકુશલાપિ વક્તુમ્ ।
 રૂપામૃતં નયનગોચરમેતિ તસ્ય
 નેત્રાણિ વાઙ્મતિ મદીયમનઃ સહસ્રમ્ ॥૧૫॥

આ (મારી) જીવા વાણીમાં ઘણી કુશલ છતાં તે શ્રીકૃષ્ણના
 માધુર્યનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. તે શ્રીકૃષ્ણનું રૂપામૃત જ્યારે
 મારાનયનગોચર થાય છે. ત્યારે મારે મન સહસ્રયજ્ઞઃ પ્રાપ્ત
 થાય તેમ આડે છે. ૧૫ ।

મૂલપ્ર—તત્ત્વં બ્રવીમિ સાચિ કિં બહુવર્ણનેન
 ગાત્રેષુ મે વસતિ વંલ્લભ ણ્ણ નિત્યમ્ ।
 મજ્જીવનં ભવતિ તેન વદ મિ તથ્યં
 કિન્ત્વાકુલાં પ્રકુરુતે પ્રમુદર્શનાર્તિઃ ॥૧૬॥

હે સખિ ? તારી પાસે હું સત્ય કહું છું. વિશેષ વળુંન
 ઠરવાથી શું છે ? મારા અંગે અંગમાં એ જ મારા વલ્લભ સદા
 રહે છે. તે વડે જ (મારા અંગેઅંગમાં ભગવન્નિવાસ વડે જ)
 મારું જીવન છે. તે પણ હું સત્ય કહું છું. પરંતુ પ્રમુદર્શનની
 આર્તિ મને આકુલ બનાવે છે. । ૯૬ ।

મૂલપ્ર—સ્તર્હિ મે દયિતદર્શનમન્તરેણ
 કલ્પાયતે ક્ષણમપીહ નિકુઞ્જમધ્યે ।
 સંકેતિતઃ સમય ણ્ણ હંદં સ્થલં ચ
 નાયાતિ કિં વ્રજપતિર્વદ મે વયમ્યે ॥૧૭॥

હમણું દયિતના (બહાલાના) દર્શને વિના અહિ નિકુઞ્જ
 મધ્યે એક ક્ષણ પણ કદપ સમાન થાય છે. સંકેત કરેલ સમય
 આજ છે. તેમ છતાં વ્રજપતિ કેમ નથી આવતા ? હે સખિ
 તું કહે. । ૯૭ ।

મૂલપ્ર—સાયં વિભાવ્ય સમયં જનની યશોદા
 દાસત્વભાવપાગ્નિપૂર્ણમના મુગરેઃ ॥

ગત્વં બહિઃ કિમુ નિષેધપરાભવદ્વા

બીજં પરં ન મતસાત્ર વિભાવર્થામિ ॥૯૮॥

નાડભાવથી પૂર્ણ અન્તઃકરણવાળાં માતા યજ્ઞાદાણ્યે પ્રાપ્ત -
કાન બાણી મુરારિને બહાર જવા માટે શું મના કરી હશે ?
નનથા વિચાર કરતાં બીજું કારણ મારા બાણવામાં આવતું નથી. ૧૮૮

મૂલમ્--નાથોઽસ્તિ મેઽતિનિપુણો નહિ કોઽપિ મેદ્ધું

શક્નોતિ તં નિજજનાર્તિવિનાશકશ્ચ ।

કિં વાપરાધલવમપ્યવલોક્ય દાસ્યાં

સોપેક્ષતે પ્રિયતમોઽતિમૃદુસ્વભાવઃ ॥૧૯॥

મારા નાથ અતિ નિપુણ છે. કોઈ પણ તેમને શંકવાનું
અર્થ નથી, અને તે તે! નિજજનની આર્તિનો નાશ કરનારા છે.
અતિ ક્રોધાત્મક સ્વભાવવાળા (ભક્તના દુઃખને સાહન ન કરવું એવા
સ્વભાવવાળા) તે પ્રિયતમ પોતાની દાસી (મારામાં) અપમા-
નના ક્ષેત્રને પણ બેધ શું મારી ઉપેક્ષા કરતા હશે ?

મૂલમ્--શ્રીકૃષ્ણદર્શનમહોત્સુકમાનસા સા

યોગે વિલંબસહનાક્ષમમાણિવત્તા ।

સરુયાઃ પુરો વિદ્યતીષ્ટકથા વિચિત્રા

ઉચ્ચૈરુરોદ વિકલા કિલ્લ કીર્તિકન્નરા ॥૧૦૦॥

શ્રીકૃષ્ણના દર્શન માટે અતિ ઉત્કંઠાવાળું જમનું ચિત્ત છે
અને પોતાના નાથને! યોગ થવામાં થતા વિલંબને જમનું ચિત્ત

નાદન કરી શકતું નથી, (સમય વિતાવવા) સખીની આજ્ઞા પાતાના પ્રિયતમની વિવિધ પ્રકારની વાર્તા કરતા તે શ્રીકાર્તિકની મન્યા શ્રીરાધાજી વિકલ થઈ કુચ્ચ સ્વરે રુદન કરવા લાગ્યાં । ૧૦૦ ।

મૂલમ્—રાધાવચ્ચઃ શ્રવણલોભુપમાનસઃ સ

આગન્ય કુન્જમવનં પ્રથમં નિલીનઃ ।

શ્રુત્વાતિદૈન્યવચનં રુદિતં ચ શીઘ્રં

કૃષ્ણો જગામ વૃષભાનુસુતામમશ્મ ॥૧૦૧॥

શ્રીરાધાજીના વચન સાંભળવામાં જેમનું મન અતિ હોલુપ (હાલુચુ) છે. એવા ભગવાન પ્રથમથી જ કુન્જમવનમાં પધારીને ગુપ્તરીતે સંતાઈ રહેલા હતા. રાધાજીના અતિ દીનતાવાળા વચનોને, અને ધીરજ વગરના કરેલા રુદનને સાંભળી જહી શ્રીરાધાજી સન્મુખ શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યાં । ૧૦૧ ।

મૂલમ્—રાધા નિરીક્ષ્ય વનિજોત્સવરૂપમેન-

મીષદ્વસદ્વદનમન્મથમન્મથઞ્ચ ।

હર્ષપ્રપૂર્ણહૃદયા નવપુષ્પમાલાં

પ્રેમ્ણાર્પિપદ્ હૃદયકર્ષકકન્ધરાયામ્ ॥૧૦૨॥

વનિતાઓને કિતસવ (કિન્કર્ષવંદે આનંદવનક) રૂપવાળા હસતા મુખવાળા તથા કામદેવના પણ કામદેવરૂપ એ નાથના દર્શન કરી હર્ષપૂર્ણ હૃદયવાળા શ્રીરાધાજીએ હૃદયનું આકર્ષણ કરનાર (શ્રીકૃષ્ણ) ના કંઠમાં ગુંથેલી તથા કૃત્વની માલા અર્પણ કરી । ૧૦૨ ।

મૂલમ્—કૃણ્ણઃ સ્વજં સહચરીગ્રથિતાં સુપુષ્પા—

મારોપ્ય દેમલતિકાસમક્રાન્તિકળ્ઠે ।

રાધાં જગદ્ જગદીશ્વર દૃક્ષમાણઃ

કૃત્સ્નં પ્રિયે ત્વલમચીકરમેષ રૂપમ્ ॥૧૦૩॥

ત્રોટ્ટળે સુંદર પુષ્પવાળી આચરીએ ગુંથેલી માલા સુવળ
લતા સમ શોભતા શ્રીરાધાળના કંઠમાં અર્પણ કરીને, (શ્રીરા
ધાળને) નિરખતા જગદીશ્વરે શ્રીરાધાળ પ્રતિ કંથન કર્યું કે હે
પ્રિયે ! આ મેં તો સંપૂર્ણ રૂપ શણુગાર્યું. તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી
શ્રીસ્વામિનીજી માલાવડે ભૂષિત ન થાય ત્યાં સુધી અર્ધ સ્વરૂપ
ભૂષિત થયું અને શ્રીસ્વામિનીજી પણ ભૂષિત થાય ત્યારે જ સંપૂર્ણ
ભૂષિત થાય. (૧૦૩)

મૂલમ્—રાધે ! બ્રવીમિ સ્મલ્લુ તે વચનં રહમ્યં

સમ્બન્ધ એવ નનુ નૌ વચસામવાચ્યઃ ।

શક્નોતિ યઃ પ્રકૃતિજન્યનિરૂપણાય

શક્તઃ કથં પરતરસ્ય નિરૂપણે મઃ ॥૧૦૪॥

હે રાધે ? તારી આગળ નિશ્ચયપૂર્વક અતિ ગુપ્ત વચન કહ્યું
ધું. કે આપણા બન્નેનો આ સંબંધ વાણીથી વાણીવી શકાય તેવો
નથી. જો શબ્દ પ્રકૃતિજન્ય વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા સમર્થ છે,
તે પ્રકૃતિથી પર આપણા બન્નેનું નિરૂપણ કરવા કેમ સમર્થ
શકે ? (૧૦૪)

મૂલમ્—રાધે ! રટન્તિ રસિકાસ્તવ નામ પૂતં
 શ્રોતું સમં કથમહં પ્રભવામિ સર્વમ્ ।
 ઇત્યં વિચિન્ત્ય ધૃતવાન્ન સહસ્રકર્ણાન
 તસ્માત્તથા વદતિ મે નિગમઃ સ્વરૂપમ્ ॥૧૦૫॥

હો રાધે ! તારા રસિક ભક્તો પવિત્ર તમારા નામને કહે છે
 ત્યારે એકી વખતે તે સર્વ શ્રવણ કરવા હું કેમ સમર્થ થાઉં
 એમ વિચારીને મેં અસંખ્ય કર્ણ ધારણ કર્યા તેથી વેદ મારા
 સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં તેવી રીતે વર્ણન કરે છે. ૧૦૫ ।

મૂલમ્—તિષ્ઠન્તિ માં તવ યદા પરિવાર્ય મક્તા
 દ્રષ્ટું તદા યુગપદિચ્છન્તિ તાન્મનો મે ।
 કૌતૂહલેન ચ ભવામિ સહસ્રચક્ષુ-
 રિચ્છાનુરૂપમલભે તદહં સમાગ્યઃ ॥૧૦૬॥

હો રાધે ! તારા રસિક ભક્તો મને ચારે તરફથી ઘેરીને
 જાભા રહે છે ત્યારે તે સર્વેને એકી વખતે જોવાને મારે મન
 ઇચ્છા કરે છે. ત્યારે હું કુતૂહલવડે સહસ્રચક્ષુ થાઉં છું. આ
 પ્રમાણે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું રૂપ પ્રાપ્ત કરું છું માટે હું
 ભાગ્યવાન છું, અર્થાત્ શ્રીસ્વામિનીજી સહસ્ર કર્ણ સહસ્ર ચક્ષુ
 થવાના મનેારથ કરે છે તે ઇષ્ટ વસ્તુની મને પ્રાપ્તિ હોવાથી હું
 ભાગ્યવાન છું. ૧૦૬ ।

મૂલમ્—નાહં ત્વદીયવિરહં પ્રમવામિ સોહું
 ત્વત્પ્રેમપાશસિતમૂર્તિરતો ન યામિ ।
 અમ્બાતિવત્સલતયા ચ યદા પ્રકૃપ્ય
 આરોપ્ય યામિ મમ માનમમન્દિરે ત્વામ્ ॥૧૦૧॥

હે રાધે ! તારા વિરહને સહન કરવા માટે હું સમર્થ નથી
 તારા પ્રેમ પાશથી હું સદા ખંધાયેલ છું. એટલા માટે જ તારી
 પાસેથી જરા પણ દૂર જતા નથી. પરન્તુ જ્યારે માતા યશોદાજીના
 વાતસલ્ય ભાવવડે હું ખેંચાઉં છું, ત્યારે પણ મારા મન રૂપી
 મન્દિરમાં તમને પધગવીને જાઉં છું. ૧૦૭ ।

મૂલમ્—યોગશ્ચ સાંખ્યમિહ માં ન વશીકરોતિ
 તીર્થં તપશ્ચ ન તુ મદ્ગ્રહણે સમર્થ ।
 સર્વં પ્રિયે ત્વમવગચ્છસિ કિં વહત્તયા
 પાશાયતેઽતિવિશદપ્રિયતા મમૈકા ॥૧૦૮॥

યોગ કે સાંખ્ય મને વશ કરી શકતા નથી. તેમ તીર્થ કે
 તપ મને ગ્રહણ કરવા સમર્થ નથી. હે પ્રિયે ! તું સર્વ જાણે છે
 વિશેષ કહેવા વડે શું છે ? એક અતિ નિર્મલ પ્રેમ મને પાશ સમા-
 થાય છે, અર્થાત્ નિર્મલ પ્રેમ પાશથી હું ખંધાઈ જાઉં છું. ૧૦૮ ।

મૂલમ્—રામેશ્વરી મૃદુગિરા પ્રતિભાપ્ય ભૂમા
 કામાંશ્વકાર સકલાન્સફલાંશ્ચ તમ્યાઃ ।

હૃથં તયોર્નવનવા લલિતાઃ સુલીલા-

સ્તા માત્રુકાશયશયા નિનરાં જયન્તિ ॥૧૦૯॥

“ યો વૈ મૂમા સ મૃદં નાન્ને સુખનાસ્તિ ” ભૂમા (પરમ સુખ નાધિ) એ કોમલ વાણીવટે રાસેશ્વરીને હિતાર આપી તેમના સર્વ મનોરથો સફલ થયાં. આ પ્રમાણે ભાવુક ભક્તોના હૃદયપ્રદેશમાં ખિરાજતી નવનવી (ભક્તા એક વખત જ લીલા અનુભવે તેની ત લીલા પુનઃ પુનઃ અધિક સુખ આપનારી હોવાથી નવીન લાગ્યા કરે છે. ‘ ક્ષણે ક્ષણે ચત્રવતામુપૈતિ તદેવરૂપં રમણીયતાયાઃ ’ અતિસુંદરલીલાઓ અતિશય જય પામે છે. અર્થાત્ વિશ્વમાં ભગવદ્લીલાઓ જ સર્વેના કરતાં કિંદુટ છે. ૧૦૬ ।

મૂલમ્--રાધાધવાંધ્રિકમલામલપાંસુલિપ્તુઃ

શ્રીદેવકૃષ્ણમૃતદુર્લભનામધેયઃ ।

શ્રીમત્કરાચિશુભપુષ્ટિપથીયશાલા-

શાસ્ત્રી સુમક્તિમકરન્દમિમં વ્યધત્ ॥૧૧૦॥

શ્રીસ્વામિની સંમેત શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલની રજની લિપ્ત, કરનાર શ્રીકેશચિની શુભ પુષ્ટિમાર્ગની પાઠશાલાના અધ્યાપક શ્રીદેવકૃષ્ણભટ્ટના સુત દુર્લભશાસ્ત્રીજીએ આ ભક્તિમકરન્દ નામનું કાવ્ય રચેલ છે. ૧૧૦ ।

મૂલમ્--વ્યાસાદિભિર્મુનિવરંઃ સ્વવિશાલવાચા

લીલા નિરૂપિતતમા સ્વલુ માધવીયા ।

લીલસ્તદીયવચનામૃતશીકરો માં

વક્તું સ કૃષ્ણચરિતં મુક્તરીકરોતિ ॥૧૧૧॥

બે ઠે વ્યાસાદિ મુનિવરેએ પોતાની વિશાળ વાણીવડે ખરેખર માધવની લીલા અતિશય વર્ણન કરેલી છે. જેથી સંક્ષેપમાં આવી રીતે શા માટે વર્ણન કરવામાં આવે છે એવી શંકા થાય ત્યાં કહેવામાં આવે છે કે-મહાપુરુષોના વચનામૃતના વૃષ્ણન્દુનો સ્વાદ લેતાં મને સુંદર કૃષ્ણચરિતનું કથન કરવા પાયાલ કરે છે. ૧૧૧ ।

મૂલમ્—નાહં કવિર્ન રસશાસ્ત્રવિદાસ્મિ પૂર્ણઃ

શ્રીવિષ્ણુરામકૃપયાધિગતાલ્પબોધઃ ।

રાધેશ્વરસ્મૃતિર્નાવિષ્ટમનામુદેમાં

લોલામગાદિષમહં નિજચિત્તતુષ્ટયૈ ॥૧૧૨॥

હું કવિ નથી. તેમ પૂર્ણ રસશાસ્ત્રવેદતા પણ નથી. પરન્તુ શ્રીવિષ્ણુરામશાસ્ત્રીની કૃપાથી થોડો બોધ મને પ્રાપ્ત થયેલ તેથી રાધા ધવના સ્મરણમાં મારે મન પરોવતાં પ્રેમવડે પોતાના ચિત્તના સંતોષ માટે મેં આ લીલા ગાઈ છે. ૧૧૨ ।

મૂલમ્—યાઽનૂદિતા સપદિ વિશ્વમલં પ્રમાર્દિ

યા નિર્મલેષુ ભવતિ વ્યસનં સદૈવ ।

યા જ્ઞાનિનોઽપિ પરિકર્ષતિ કૃષ્ણલીલા

સા મામર્કીનહ્દયે લસતાદજસમ્ ॥૧૧૩॥

જે ભગવદ્દીક્ષા અનુવાદ કરતાં વિશ્વના મનને સારી રીતે ખુલે છે, અને નિર્મલ ભક્તોમાં તે હંમેશાં વ્યસન રૂપ થાય છે. જે કૃષ્ણદીક્ષા જ્ઞાનિઓને (શુકદેવ સરખાઓને) પણ સારી રીતે આકર્ષણ કરે છે. તે દીક્ષા મારા હૃદયમાં નિરંતર શાંતો ખિરાળ. ૧૧૭

મૂલમ્—સંગોઽસ્તુ કૃષ્ણચરિતામૃતપૂતચિત્તૈ—

ર્વાસોઽપિ યત્ર હરિકીર્તનતત્પરાઃ સ્યુઃ ।

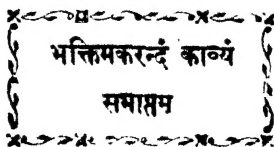
શ્રીકૃષ્ણનામ વદને હૃદયે સ્વરૂપં

શ્રીકૃષ્ણ પૂરય મદીયમનોરથાસ્ત્વમ્ ॥૧૧૪॥

શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રરૂપ સુધાવડે જેમનું ચિત્ત સારી રીતે પવિત્ર થયેલ છે તેવા ભક્તોનો અને સંગ થાઓ. જ્યાં હરિકીર્તન તત્પર એવા ભક્તો વસતા હોય ત્યાં મારે વાસ થાઓ. મારા મુખમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ ખિરાળે. અને મારા હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ ખિરાળ. હે શ્રીકૃષ્ણ આપ મારા મનોરથોને સંપૂર્ણ કરો. ૧૧૪

इति श्रीकराचिपुटिमार्गायपाठशालाभ्यापकेन

શ્રીમદર્શિસ્વદલાલમહારાજાનુકંપાભાજનેન શ્રીબિષ્ણુરામકૃપાઽધિગતષોધેન
બીદેવકૃષ્ણતનુજનુષા શાસ્ત્રિદુર્લભગર્મણા ત્રિરચિતં ભક્તિમકરન્દનામકં કાવ્યં
પૂર્તિમમાગત—

ધરમાં નિશાળની પદ્ધતિએ વેળાવધર્મનું જ્ઞાન
મેલવવાનું સાધન.

પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા ભાગ ૧.

શું ધાર્મિકશિક્ષણની જરૂરીયાત તમાને નથી
લાગતી ? શું ધાર્મિકશિક્ષણ વગર આત્મમત્ત અ-
લશે ? શું ધાર્મિકશિક્ષણ વગર અંધશ્રદ્ધા દૂર થશે ?
આપણા બાલકો ધાર્મિકશિક્ષણ વિના દિવસે દિવસે
નાસ્તિક થતા જાય છે, આ વાત મામાપો નથી જા-
ણતા ? ધરની અંદર માતા જે સંસ્કારી હોય તોજ
સંસ્કારી સંતાનોના આશા રખાય, આ સૂત્રન આપણે
અમલમાં મુકવાને હજી તૈયાર નથી ? જે આ વાત
ધ્યાનમાં આવી હોય તો આખા વર્ષના અનેક ખર્ચો
માંથી એક રૂપિયો ખચાવી આ પુસ્તકના પ્રત્યેક
ભાગ ધરમાં જરૂર વસાવીયે, આ પુસ્તકમાં ગુજરાતી
ચોથી ચોપડી જેવા કય પાંડો આપી પુષ્ટિમાર્ગ સમ-
જવામાં આવ્યો છે. ચિંત્રા અને ચરિત્રા છે.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર

“સાહિત્યભૂષણ” શુદ્ધાદિતરત્ન

(બોરસદ ૭, ખેડા).

